ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 47 (17184)

2006 чылдың МАЙ 4, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 16.00
Садар өртээ – 4 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

КИЧЭЭНГЕЙНИ ХӨГЖҮЛДЕЖЕ УГЛАНДЫРАР

Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээлекчизи А.В. Квашнин ажыл-албан кылып Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайда дүүн, май 3-те, чедип келген. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак баштаан Тыва Республиканың Чазак кежигүннери Анатолий Васильевичини аэропортка хүндүткелдии-биле уткуп алган.

А.В. Квашнин, ону үдеп чоруур Сибирь федералдыг округтуң аппарадының харыысалгалыг ажылдакчылары самолеттан дүшкен дораан-на, Кызылдың ажылижи, амыдыралы-биле таныжып эгелээн. Олар тудуг шөлдеринге баргаш, тудугжуларның ажылын, туткан бажыңнарны сонуургаан.

«Тыва Республиканың социал-экономиктиг комплекстиг хөгжүлдезиниң дугайында» айтырыгны чугаалашкан хуралды А.В. Квашнин Тыва Республиканың Чазак бажыңының хуралдаар залынга эрттирген. Ооң ажылынга Тыва Республиканың күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнарының удуртукчулары, ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының депутаттары, муниципалдыг тургузугларның баштыңнары, федералдыг күүсекчи эрге-чагырга органнарының, бүдүрүлгелериниң, организацияларның удуртукчулары, политиктиг партияларның төлээлекчилери, журналистер болгаш өскелер-даа киришкен.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак хуралга чүве чугаалааш, Новосибирскиден келген аалчыларга изиг байырны чедиргеш, Сибирь федералдыг округтуң удуртулгазының Тыва Республикаже доктаамал кичээнгейни салып, хүн бүрү методиктиг болгаш практиктиг дузаны күүсекчи эрге-чагырга органнарынга чедирип турары дээш четтиргенин илереткен. Тыва Республиканың социал экономиказын хөгжүдеринге моондактап турар чөптүг чылдагааннар барын допчузу-биле Дарга таныштырган. Оларга республиканың агаар-бойдузунуң шириинин, девискээрниң хөгжүлдезиниң хожудаанын, транспорт четкизиниң сайзыралының кошкаан болгаш өскелерни-даа хамаарыштырган. Мооң ужурундан Тыва Республика акша-төгерии чедишпес, төптен хөй дотация акшазы ап турар девискээр болуп турар. Бо берге байдалдан уштунуп болурунуң аргалары болгаш курлавырлары бар бе деп айтырыгны Шериг-оол Дизижикович салгаш, оон дораан эвес-даа болза, чоорту үнериниң долу аргалары барын, ооң кандыг үндезиннери барын санап чугаалаан. Допчузу-биле чугаалаарга, каш чыл эрткенде Тыванын социал экономиказы сайзыраар, төптен дотация акшазы дилээрин эвээжедир, чоорту бодун боду акша-биле хандыртынып турар болу бээр. Ону чедип алырда кандыг айтырыгларны шиитпирлээрин Чазак Даргазы чугаазынга тодаргай айыткан.

Хуралга А.В. Квашнин делгереңгей чүве чугаалаан. Кол кичээнгейни Тыва Республиканың социал экономиказын хөгжүдериниң айтырыгларынче угландырган. Кызыл хоорайга чедип келгеш, тудугжуларның ажылы-биле таныжып көргеш, тудуг херээ элээн хожудап турарын ол эскергенин чугаалаан. Тудугларны амгы чаа үениң, чаа чүс чылдың негелделеринге дүүштүр кылырын, бажың төлевилелдерин чаартырын, архитекторлардан негелделерни күштелдирерин ол саналдаан.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң үш деңнелдиг комплекстиг программазын бо чылдың сентябрьга чедир ажылдап кылырын Анатолий Васильевич чугула деп санаан. Чүге дээрге Тыва социал экономиказы өске девискээрлерден хожудап турар, ындыг болганда, ону дүрген сайзырадыры-биле чурттакчылыг черлериниң, кожууннарның, республиканың социал экономиказын хөгжүдериниң комплекстиг программаларын кончуг бодамчалыг, шын санаашкыннарны кылып тургаш, каяа, чүнү кылып алырын тодарадыр. Ооң соонда ол программаларны тус чер хуралдарынга, ТР-ниң Улуг Хуралынга бадылааш, оларны амыдыралга боттандырар дээш тодаргай ажыл-херекти доктаамал кылыр, күүселдезин хынаар. Бир эвес мынчаар ажылдавас болза, бурунгаар хөгжүлде дүрген боттанмазын ол айыткан. Тыванын социал экономиказының хөгжүлдезиниң дугайында айтырыгны канчаар күүседип турарын Анатолий Квашнин боду хынаарын хүлээнип алганын чыылганнарга ол дыңнаткан.

Бо залда Тыва Республиканың бурунгаар хөгжүлдезин бүрүнүбиле харыылаар, ол дээш сагыжы аарып чоруур эң-не харыысалгалыг шилиттинген удуртукчулар, ажылдакчылар олуржуп турардыр, оларның бир демниг ажылындан улуг ажыл-херек бүдер дээрзин ол айыткан.

(Уланчызы 2-ги арында).

*2006 чылдың май 9-та 14.00 шакта **«ХҮРЕШ»** стадионунга Улуг Тиилелгениң 61 чыл оюнга тураскааткан «Шын» солуннуң шаңналы дээш тыва национал хүрешке чаңчыл болган маргылдаа болуп эртер.*

ДЕТКИКЧИЛЕР

1. ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак.
2. ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д.Д. Ооржак.
3. Садыг бажыңы «Гаруда».
4. Республиканың одаар чүүлдү садып-сайгарар конторазы (начальниги А.Д. Ооржак).
5. Республиканың Аргаарыг ажыл-агый талазы-биле агентилел (удуртукчузу С.В. Сапелкин).
6. ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады М.К. Куулар.
7. Күрүнениң механизастаттынган ажылдар чорудар эргелели (начальниги С.В. Есипов).
8. «Федералдыг автоорук М-54 «Енисей» эргелели (начальниги С.С. Санаа).
9. «ВЕСТ-Офис» КХЭ садыг-бүдүрүлге фирмазы (директору М.М. Шогжал).
10. Кара-Хөл суму чагыргазы (чагырыкчы А.Д. Иргит).
11. Тес-Хем кожуунну «Чодураа» МУБ (директору Дарысю Ивановна Данзырын).
12. Кызыл кожуунну Ээрбек сумузунда арат Алаш-оол Монгуш.
13. А.О. Хертек.
14. Тес-Хем кожуун чагыргазы (даргазы В.Д. Кылан-оол).
15. Эрзин кожуун чагыргазы (кожуун баштыңы А.Ч. Комбу).
16. Эрзинниң Бай-Даг суму чагыргазы (чагырыкчы Д.-Б. Б. Чопуй).

Деткикчилерниң кээри уламчылап турар.

КИЧЭЭНГЕЙНИ ХӨГЖҮЛДЕЖЕ УГЛАНДЫРАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ындыг болганда удуртукчулар республиканың хөгжүлдезинче хүн бүрү сагыш салып ажылдаар, бодунуң хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседир хүлээлгелиг. Бир эвес даандырган ажыл-херээнче сагыш салбас, ону хол дашты-биле кылыр удуртукчулар илереп келир болза, оларны албан-дужаалындан дүрген чайладыр хемчеглерни алырын чугаалаан.

Ам болур депутаттарның соңгулдаларынга чоннуң херээнге бердинген, олар дээш сагыжы аарып чоруур, аазаан чүүлүн ыяап-ла күүседип шыдаар езулуг чоннуң маадырларын депутатка соңгуп алырын ол саналдаан. Хоозун аазаашкыннар кылыр, оларны күүседир дээш хемчеглер албас, хөй чылдарда депутаттап келгеш, чонунга ажыктыг чүү-даа кылбаан депутаттарны катап соңгаан херээ чогун айыткан. Ынчангаш соңгулда компаниязының ажылын доктаамал хайгааралын, бир эвес моондактар, шаптараазыннар тыптып келир болза, аңаа удур шиитпирлиг хемчеглерни алырын чыылганнарга ол дыңнаткан.

Анатолий Квашнин бүдүрүлгелерниң ажылын организастаарының; продукцияларны болбаазырадырының, ажыл чоктарны ажылга тургузарының айтырыгларын чугаалап тура, бүдүрүлгелерге чаа технологияны ажыглаарын, чиик өртектиг эки шынарлыг хөй продуктуларны бүдүрүп алырын Сибирь федералдыг округтуң, даштыкы чурттарның бүдүрүлгелериниң чижектерин киирип тургаш тайылбырлаан. Ол чыылганнарга ажыктыг болгаш өөредиглиг болганы билдингир.

А.В. Квашниниң чугаазында айыткан айтыышкыннарны күүседир дээш ТР-ниң Чазаа тодаргай хемчеглерни ажылдап кылырын, ТР-ниң социал экономиказын хөгжүдериниң комплекстиг программазын сентябрь айга чедир доозарын Ш.Д.Ооржак аазаан. Хурал ооң-биле ажылын дооскан.

А.В.Квашнин хурал соонда Таңды кожуунга баргаш, ажылижи, амыдыралы-биле танышкан.

Бистиң корр.

Чуруктарда: хурал үезинде. *Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.*

ӨГ-БҮЛЕНИҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ — ӨРГЭЭЗИНДЕ

Май байырлалының бүдүүзүнде, апрель 29-та, Кызылдың Горная кудумчузунда 116 квартиралыг чаа чуртталга бажыңын ажыглалга киирериниң байырлыг езулалы болган.

Назак Даргазы Ш.Д.Ооржак бажың алганнарга байыр чедирип тур.

Чаа квартираларның дүлгүүрлерин дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, ипотека чээлизиниң негелделерин езугаар аныяк өг-бүлелер, хөй ажы-төлдүг болгаш чединмес өг-бүлелер алганнар.

...Паротурбинная кудумчузунга болган өрт халавының уржуу-биле бажың-балгат чок арткан өг-бүлелерниң бирээзинге Салбакай Хертектиң өг-бүлези хамааржып турган. Ам оларның эң бичиизи 11 айлыг үш уруглуг өг-бүлези Чазактың доктаалын езугаар мында ийи өрээлдиг квартираны ап турары бо.

— Биске аар-берге үеде материалдыг болгаш моральдыг деткимчени көргүскен бүгү кижилерге өөрүп четтиргенивисти, бо таварылганы ажыглап, илередирин чөпшээреп көрүнер. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакка, ооң удуртуп турар Чазак кежигүннеринге, хоорай чагыргазының ажылдакчыларынга, бодумнуң ажылдап турарым үндүрүг инспекциязының коллективинге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенивисти илередип, мөгейип тур бис. Өг-бүленің өөрүшкүзү — өргээзинде дижир болгай, бистиң ургуларывыс бажының кырында база бир дээвирлиг болган-дыр — деп, Салбакай Өдековна өөрүшкүзүн илеретти.

Күш-ажылдың хоочуну Валентина Тевек чурттаар бажың алыр ээлчегге он ажыг чыл туруп келген. Ам инвалид апарган хоочунга болгаш кады чурттаары өг-бүленің дөрт кежигүннеринге үш өрээлдиг квартираны бо бажында тускайлаан.

Дүлгүүрлерни ап турарларның арыннарында чырык хүлүмзүрүг, өөрүшкү чайнап турган.

Сергей ХЕРТЕК.

Май 1-де Кызылга

ЧЫСКААЛ. МИТИНГ

Шынап-ла, эки хүн болду, мурнунда хүн Кызылга чаъстап, а Шуурмак, Хөндергей дээн ышкаш бедик арттарга хар чаап, харын-даа машиналар безин тайгактап турган болгай. Май 1-ниң хүнүнде дээр арыг, көк, үгле мурнуку үүктү ээлээн эдир булуттар өссе-өссе, дүүш соонда бичии оолдар хүрежи болуп, шыдыраа маргылдаазы болгаш өске-даа хемчеглер эртип турда, бораңнап, дыңзыг салгыннап эгелээн, а дүне мырыңай күштүг хатче шилчээн. А чогум чыскаал, митинг үезинде тергиин эки агаар турду.

Аажок хөй-даа эвес, дендии эвээш-даа эвес чыскаалчылар болчаан шагында Ада-чурттуң Улуг дайынынга мөчээн дайынчыларга мемориал тураскаал чаныдан шимчеп үнүпкен. Эң бажында совет үениң баштайгы алдаржаан машиназы, дайынның аар чүүгүн база шыдажып эрткен «Уралмаштың» ЗиС-5-и бир дески ажылдап, таваар бар чор. Сонуургааш, айтыра бээривиске, «Водоканалдан бис» деп чолаачызы харыылады.

Профэвилелдер ажылдакчылары, башкылар, профтехучилище сургуулдары, анаа чыглып келген чон... Россияның чамдык партияларының Тывада салбырларының одуруглары: аграржылар, «Төрээн чурт», РФКП. Көңгүс аныяк «Россияның патриоттары» партияның республикада салбырының колонназы эңне хөй кижилиг, көрүштүг дериттинип алган деп улус чугаалажыр болду. Олар Арат шөлүнге болган митингиге идепкейлиин бадыткап турдулар.

Колонналар орук ара боттарының кол лозуңнарын салып, «Ура!» деп чордулар. А Арат шөлүнге барганда, микрофон дамчыштыр дыңзыг үннер, «ураалар» аажок апарган.

Россияның Профэвилелдер федерациязының «Күш-ажыл кижизинге – төлептиг шалың!» деп Бүгү-россия акциязынга киириштир Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалынга тураскааткан митингини Тыва Республиканың профэвилелдер федерациязының даргазы Л.О.Бурбучап эге сөс-биле ажыткан. Байырлал-биле холбаштыр чыылганнарга байыр чедиргеш, ол Россияда чурттакчы чоннуң орулгаларын бедидер, күш-ажыл кижизиниң ажыл төлевирин чогуурубиле хандырар талазы-биле политика шоолуг дээш чок болуп турарын, ону амыдырап-чурттап болурунуң деңнелинге чедир көдүрери улам-на соңгаарлап бар чыдарын, социал камгалалдың кошкаан, энергия дээш база чурттаар оран-сава-коммунал ачы-дузазын ажыл төлевирин өстүрбейн улгаттырып турарын, пенсияларның эвээжин болгаш өске-даа таарымча чок үүлдерни демдеглээш, эрге-чагыргалардан «Күш-ажыл кижизинге – төлептиг шалың!» деп негелдени тургузар ужурлуг бис дээн.

А.Д. Маркова кадык камгалал талазы-биле национал төлевилелди хүлээп алганын эки деп чугаалаан, ынчалза-даа шалыңны үгле каш санныг мергежилдерге хамаарыштыр өстүрерин көрген, а өске кадык камгалал ажылдакчылары ол төлевилелди күүседиринге база үлүүн киирип турар болгай, а оларның шалыңы үгле бичиибичиилеп өзүп орар, ол дээрге өзүп турар өртектерге канчап-даа дүүшпес. Россияның аграр партиязының Тывада салбырының удуртукчузу В.Дансюрюннуң чугаазынга кол черни көдээ ажылагый талазы-биле национал төлевилелди күүседириниң айтырыглары ээлээн. Ол төлевилелди боттандырып киргени дээрге, дыка хөй чылдар иштинде көдээ ажыл-агыйже кичээнгей кошкаан

турганын бодаарга, тергиин эки бурунгаар базым болган. Ынчалза-даа херек кырында холубиле ажылды кылып чоруур кижилер банкыдан чээли алырынга бергедеп турар, үүге дээрге долаага салыр акша-хөреңгиниң хемчээли улуг, черле ынчаш долдурар документилер хөй, чамдык кижилер оларны чыып чадажып туруп бээр. № 4 ПУ-нуң директору Н.Оюн училище дооскан оолдар, кыстар ук күрүне төлевилелин күүседир ажылга киржир, ынчалза-даа оларны өөредиринде бергедээшкиннерниң хөйүн чугаалаан.

«Россияның патриоттары» партияның республикада салбырының удуртукчузунуң оралакчызы А.Хоюгбан ук намның салып турар сорулгаларын тайылбырлаан, чижээ, орулгаларны ийи катап өстүрер, өртектерни чиигедирин чедип алыр, чурттаар оран-сава-коммунал ажыл-агыйның тарифтерин өстүрбес, эки бажыңнарны улус алган турарынга дузалаар. В. Арчумаева өөредилге, Т. Запорожец коммунал ажыл-агыйының нарын айтырыгларынга доктааганнар. Депутат Б. Балчый-оол чазак кежигүннерин болгаш «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Тывада салбырының удуртукчуларын бо хире чугула митингиге киришпейн турарын шүгүмчүлээн.

Митингиниң түннелинде эргечагырга органнарынга негелделерни хүлээп алган.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

(Уланчызы 8-ки арында).

Тыва Республиканың Чазааңда

СОРУЛГА— НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИ БОТТАНДЫРАР

Тыва Республиканың Чазааның үнүүшкүннүг калбак хуралы Чадаана хоорайга апрель 29-та болуп эрткен. Ооң ажылынга республиканың барыын талазында чеди кожуунуң, Ак-Довурак хоорайның күүсекчи, төлээлекчи эрге-чагырга органнарының, муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары, кадык камгалал, өөредилге, көдээ ажыл-агый, тудуг ажылдакчылары киришкен.

Чазактың үнүүшкүннүг калбак хуралын ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Ш.В.Кара-оол ажыдып тура, Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путинниң саналы-биле амыдыралда боттандырып эгелээн кончуг чугула дөрт национал төлевилелди республиканың барыын зоназында кожууннарда, Ак-Довурак хоорайда канчаар күүседип турарын бо хуралга бүгү талалыг анализтеп чугаалашкаш, моон соңгаар оларны чедиишкинниг боттандырарда чүү кылырын тодарадырын чугаалаан.

Тыва Республиканың мурнады хөгжүдер национал төлевилелдериниң боттанылгазының талазы-биле сайыды Самойлов Монгушка сөстү берген. Национал төлевилелдерни бо чылдың бирги кварталында канчаар күүседкенин республиканың мурнуу, төп зоналарынга эрткен Чазактың калбак хуралдарынга чугаалашканын, бо айтырыгны ам барыын зонаның кожууннары канчаар боттандырганын сайгарып көөрүн ол дыннаткан. Мурнай хөгжүдер дөрт национал төлевилелди амыдыралга боттандырар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның ажылдап кылган хемчеглерин күүседир дээш республиканың яамылары, кожууннары, хоорайлары, суурлары эвээш эвес ажыл-херекти кылганын демдеглээн. Ооң-биле чергелештир бо чугула херекте четпестер, чедир кылдынмайн турар ажылдар барын айыткан. Чурттакчылыг черлерде азы сумуларда национал төлевилелдерни четпес боттандырып турарын ол шүгүмчүлээн. Национал төлевилелдерни күүседириниң нормалыг эрге-хоойлу актыларын сумуларның ам-даа шуптузу хүлээп албаан. Чамдык сумуларның доктаалдары, хемчеглери кожуун чагыргаларының хүлээп алган документилери-биле дөмейлешкек болуп турары четпес. Кызыл-Мажалык суму чагыргазы, ооң баштыңы Геннадий Сарыгларны ол мактаан. Бодунуң сумузунуң аргаларын санап көрүп тургаш, хемчеглерни ажылдап кылгаш, дөрт национал төлевилелге хамаарышкан чээрби үш доктаалды хүлээп алган. Сумулар ынчаар ажылдаарын, бо суму баштыңындан үлегер алырын саналдаан.

«Кадыкшыл», «Өөредилге» национал төлевилелдерни боттандырар талазы-биле элээн ажылдар чорутканын сайыт айыткаш, «Агроүлетпүр комплекизин хөгжүдер», «Россияның хамаатыларынга — таарымчалыг чурттаар оран-сава» национал төлевилелдерни күүседир хемчеглер элээн кошкак болуп келгенин демдеглээн. Бо хуралга илерээн четпестерни кыска хуусаада эдер, национал төлевилелдерни боттандырар хемчеглерни күүседир дээш шудургу ажылдаарынче хуралдың киржикчилерин Самойлов Хилик-оолович кыйгырган.

Чоннуң кадыкшылы дээш

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының сайыды Борис Күдерек республиканың барыын зоназында Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл кожууннар, Ак-Довурак хоорай «Кадыкшыл» национал төлевилелди канчаар амыдыралда боттандырып турарының дугайында илеткелди Чазактың үнүүшкүннүг калбак хуралынга кылган. «Кадыкшыл» национал төлевилелди боттандырарының нормалыг эрге-хоойлу актыларын кайы хире белеткээнин баштай таныштырган, чүге дээрге бо чугула хемчегни чедиишкинниг күүседири оон улуу-биле хамааржыр. Чазак бо талазы-биле чээрби үш доктаалды, барыын зонаның кожууннары, хоорайы ниитизи-биле 64, сумулар 53 доктаалды хүлээп алган. Ындыг-даа болза, чамдык кожууннар, сумулар чогуур документилерни ам-даа четчелеп албааны четпес. Барыын зонаның кожууннарының, хоорайының фельдшер-акушер пунктуларынга, эмнелге амбулаторияларынга, участок эмнелгелеринге чеже хире өртектиг дерилгелер херегин сайыт санап көргенин, оларны четчелээр дээштиг хемчеглерни алырын чугаалаан. Ол ышкаш эмчи кадрлар-биле канчаар хандыртынганын, оларның билиин, мергежилин бедидер дээш кандыг ажылдарны яамы чорудуп келгенин, участок эмчилеринге, эмчи сестраларынга федералдыг төптен келген акша-төгерикти төлеп берип турарын таныштырган.

Сайыт Борис Кожуун-оолович федералдыг төптен бо чылдың майда эмчиниң дүрген дузазын чедирер машиналар, июньда амгы үениң болбаазын янзы-бүрү эмнелге аппаратуралары, сентябрьда рентгеннер болгаш өске-даа эмчи дериг-херекселдери келирин чыылганнарга дыннаткаш, бо бүгү «Кадыкшыл» национал төлевилелде айыткан хемчеглерни чедиишкинниг боттандырарынга, чоннуң кадыын быжыглаарынга, экижидеринге дузалаарын айыткан.

Өөредилге-кижизидилге

«Өөредилге» национал төлевилел өөредилге-кижизидилгени үндезини-биле экижидериниң күрүне ужур-дузалыг хөй талалыг чугула айтырыгларын хаара тудуп турар, ынчангаш ону чугулага көрүп боттандырар дээш күштү салып турар. Республиканың барыын кожууннарында, Ак-Довурак хоорайда бо национал төлевилелди канчаар боттандырып турарын ТР-ниң Өөредилге яамызының сайыдының бирги оралакчызы В.О.Ооржак Чазак кежигүннеринге таныштырган. Бо айыткан девискээрде өөредилге албан чери бүрүзү национал төлевилелди боттандырар дээш тодаргай хемчеглерни ап, ажыл-чорудулгазын өөредилге-кижизидилгени, башкыларның ажылының шынарын экижидеринче угландырганы, оларны деткип турары ажыктыг болуп эгелээн. Ооң-биле чергелештир национал төлевилелди боттандырар чугула херекте четпестерни илереткен. Чамдык кожууннарда школа назыны четпээн ургларның дыка хөйү ургулар садиктери эвээш болганындан, ында турбайн турар, ол чаштарның өөредилге-кижизидилгезинге багай салдарны чедирип турар. Чижээлээрге, Мөңгүн-Тайга кожуунда школа назыны четпээн ургларның үгле 38 хуузу садикте хаара туттунган. Маңаа чаа садик тудары негеттинип келген. Барыын зонаның кожууннарының школалары өрттүң айыыл чок чоруун хандырар болгаш санитар-эпидемиологтуг эки байдалды тургузар чөпшээрел алырынга акша-көпеек чок, элээн берге байдалга таваржып турар, моон чылдагааны-биле дыка хөй школалар чөпшээрел чок. Бо айтырыгны канчаар шиитпирлээрин хуралга чугаалашкан, ындыг-даа болза төнчү түннел чок болган, школалар ол акшаның чамдыызын ыяап-ла төлээри илерээн. Дыка хөй школаларда даштыкы дыл башкылары чедишпейн турар, оларны четчелээр хемчеглерни алырын чугула айтырыг деп санаан. Өөредилге албан черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар, ылаңгыя өөредилге кабинеттерин эки дериир, компьютерлерни немей садар хемчеглерни алырын хуралга дугурушкан.

Таарымчалыг чуртталга тудуу

«Россияның хамаатыларынга — таарымчалыг чуртталга тудуу» национал төлевилелди республиканың барыын кожууннарында, Ак-Довурак хоорайда канчаар күүседип турарының дугайында дыннадыгны Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый сайыдының бирги оралакчызы М.Д.Монгуш кылган. Национал төлевилелдиң нормалыг эрге-хоойлу актыларын кылырын доозуп турарын, Ак-Довурак, Чадаана хоорайларда чуртталга бажыңнары тудар таарымчалыг черлерни, кайы суурга, хоорайга каш өрээл, чеже чуртталга бажыңнары тударын тодаратканын, чуртталга бажыңнары тудуп алыр чээлилер бээр хемчеглерни ап турарын чижектерни киирип тургаш, ол чугаалаан. Моон алырга, барыын кожууннарда, Ак-Довурак хоорайда таарымчалыг чуртталга бажыңнарын тудар ажылды чорудуп эгелээн. Ылаңгыя Ак-Довурак хоорайда чуртталга бажыңнары тударынга белеткел өскелерден дээре чоруп турар. Ындыг-даа болза, амдыызында чаа таарымчалыг чуртталга бажыңнары амдаа туттунмаан. Суурларның хөй нуруузунуң чиңгине планы, кожууннарда архитектор чок болуп турарындан чуртталга бажыңнарының хевири чараш эвес, суурларның кудумчулары чаагайжыттынмаан, корум-чурум чок болуп турар. Ипотека чээлизи-биле чуртталга бажыңы тударынче хурал улуг кичээнгейни салган. Ипотека чээлизиниң айтырыгларын харыылап турар А.Л.Лопсан маңаа хамаарыштыр тайылбырны берген, хуралдың киржикчилериниң айтырыгларынга харыылаан.

Барыын кожууннарның, Ак-Довурак хоорайның чурттакчыларынга таарымчалыг чуртталга бажыңнары кончуг чугула херек болуп турар, ындыг болганда национал төлевилелди амыдыралга боттандырар дээштиг хемчеглерни алырын хуралга дугурушкан.

Хөгжүлде, элбек продукция херек

«Агроүлетпүр комплекизин хөгжүдер» национал төлевилелди республиканың барыын зоназында чеди кожуун, Ак-Довурак хоорай кайы хире күүседип турарының дугайында дыннадыгны ТР-ниң көдээ ажыл-агый сайыдының бирги оралакчызы Макар Сат кылган. Чеди кожуунда, Ак-Довурак хоорайда 10 муң хуу дузалал болгаш тараачын ажыл-агыйлар бар, ол дээрге республикада бо ажыл-агыйларның 26 хуузун ээлеп турар. Оларның 615-жи мал болгаш техника садып алыр банк чээлизи алыр чагыгны киирген. 147 ажыл-агый чээли алыр документилерни кылырын доозуп турар. Бо чылдың апрель 26-ның медээзи-биле алырга, 12 хуу ажыл-агый 2 млн. 480 муң рубльдиң чээлизин алган. Оон аңгыда банкының салбырының чээли бээр комиссиязы 11 ажыл-агыйга чээли бээр шиитпирни хүлээп алган. «Россельхозбанкының» Тыва девискээр салбырының төлээлекчизин Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Өвүр, Чөөн-Хемчик кожууннарда тургускан.

«Россельхозбанкының» Тыва девискээр салбырының удуртукчузу Т.Д.Авыда хуралга санал бергеш, чээлини көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге, көдээниң ишчилеринге дүрген бээр дээш кандыг хемчеглерни ап турарын таныштырган. Банк ажылдакчыларының чээлилерни бээр дээш чорудуп турар ажыл-чорудулгазынга көдээниң ишчилери таарзынмайн турарын хуралга санал бергеннер чугаалаан. Ынчангаш банк ажылын үениң негелдезинге дүүштүр экижидери негеттинип келген.

«Агроүлетпүр комплекизин хөгжүдер» национал төлевилелди боттандырар хемчеглерниң күүселдези бо кожууннарда кошкак болуп турарын Чазактың калбак хуралынга демдеглээн. Көдээ ажыл-агыйның 32 хереглел кооперациязын тургузар тургаш, үгле үштү тургускан. Мал болгаш техника садып алыр чээли алыр ажылды кожууннар, сумулар чагыргалары четпес организастаан, моон чылдагааны-биле чээли алганнарның саны эвээш, национал төлевилелди боттандырарынга Чазактың тускайлап берген акшазын чедир ажыглап шыдавайн турар.

Көдээ ажыл-агыйны хөгжүдери, мал болгаш чер ажылының продуктуларын бүдүрерин көвүдедири хүннүң чугула айтырыглары болуп турар, ону барымдаалааш, бо национал төлевилелди боттандырарынче сагыш салыышкынны күштелдирерин үнүүшкүннүг хуралга санал берген Чазак кежигүннери болгаш хуралдың киржикчилери эң-не чугулага көрген.

Дөрт национал төлевилелди республиканың барыын кожууннарында, Ак-Довурак хоорайда канчаар боттандырып турарын хуралга бүгү талалыг сайгаргаш, четпестерни илереткеш, оларны кыска хуусаада эдериниң база национал төлевилелдерни чедиишкинниг күүседириниң тодаргай хемчеглерин айыткан доктаалдарны Чазактың үнүүшкүннүг хуралы хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Чуруктарны Расул СЮРЮН тырттырган.

Кызылдың №14 ортумак ниити билиг школазы бо чылдың май айның 5-те тургустунганындан бээр 40 чылын демдеглевишаан, ол байырлалче бодунуң доозукчуларын болгаш ук школага ажылдап чораан башкыларны чалап турар.

Байырлалың-биле, школа!

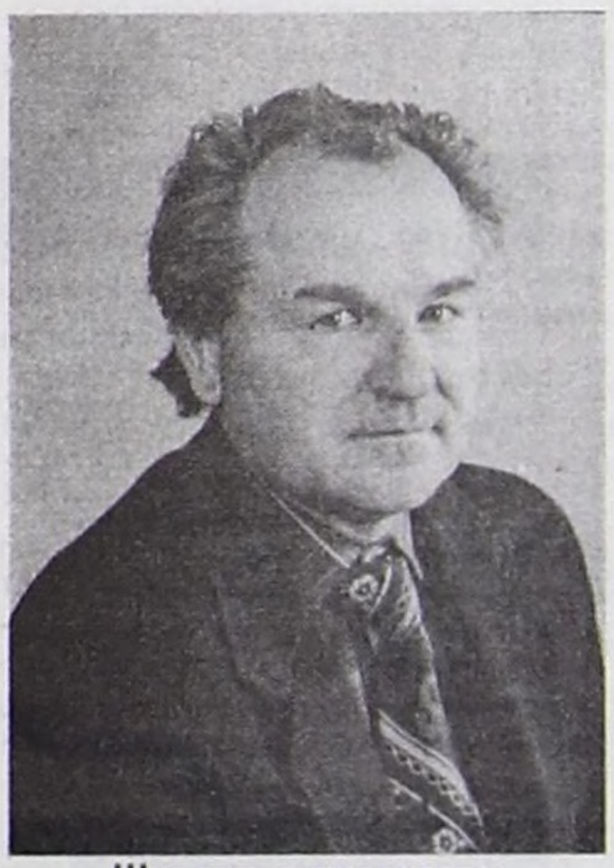

Школаның директору Л.А.Галактионов.

1966 чыл. Кызыл хоорайның барыын талазынга база бир улуг школа туттунган. Школа ол үеде хоорайның онза тудугларның бирээзинге санаттынып, Кызылдың ниити хевиринге бир янзы аян-шинчини киирип турган. Сентябрь 1-де чаа школа эртемнерже эжиндириишкинниң баштайгы эжиин ажыдып, барык бир муң хире өөреникчини хүлээп алган. Ооң баштайгы директорунга Альберт Васильевич Безъязыков ажылдаан. Аныяк удуртукчу үш чыл ажылдаан соонда, ону Леонид Александрович Галактионов солааш, ам барык 37 чыл иштинде «солуттунмас» директор болуп, бо хүннерге чедир ажылдап чоруур.

Күш-ажылдың Кызыл Тук орденинин эдилекчизи, РФ-тиң школаларының алдарлыг башкызы Л.А.Галактионов башкылар коллективин билдилиг, эп-найыралдыг кылдыр удуртуп чоруур, ооң чылдан чылче өөредилгениң болгаш кижизидилгениң нарын айтырыгларын шиитпирлээринге дуржулгазының улуун, ажылынга харыысалгалыын, талантызын демдеглээри артык эвес. Школа 40 чыл иштинде он-он муң уругларны доостурган, оларның иштинде 89 медаль эдилекчилери бар (32-зи алдын медальдың ээлери).

Амгы үеде школада 1224 өөреникчи, 56 класс-комплект бар. Оларның 31-и ниити өөредилгении, 9-у — билигни ханы өөредириниң класстары. Школада 80 башкы ажылдап турар, оларның чүгле 13-ү тускай ортумак эртемниг. Алдарлыг аттыг 2 башкы, улус өөредилгезиниң тергиини — 11, өөредилгениң 15 хүндүлүг ажылдакчылары бар. Аттестацияларның түңнелдери-биле 22 башкыга дээди, 27 башкыга бирги болгаш 18 башкыга ийиги категорияны тывыскан. Ынчап кээрге, школада арга-дуржулгазы улуг күш-ажылдың хоочуннарындан эгелээш, чогаадыкчы езу-биле ажылдап чоруур шыырак билиглиг аныяк башкылар уругларны быжыг, ханы билиг-биле чепсеглеп, амыдыралдың бүгү-ле чараш чүүлдеринге өөредип, кижизидип чоруур. Кижизидилге ажылы эстетиктиг угланыышкынныг, школа амыдыралынга солун болгаш ажыктыг чүүлдер ында хөй. Янзы-бүрү клубтар, бөлгүмнер, спортчу секциялар доктаамал ажылдап турар болгаш уруглар боттарының сонуургалдары-биле ында хаара туттунган.

Ыры болгаш ниити ырның бөлгүмүн С.В.Бунина удуртуп турар. Чоокта чаа өөреникчилер аразынга республикага эрткен ниити ырның мөөрейинге ортумак бөлүктүң уруглары 1-ги черни бүзүрелдии-биле чаалап алганнар, а театр студиязының башкызы Е.В.Леликованың удуртулгазы-биле Улуг Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан шии бөлгүмнериниң мөөрейинге база тиилекчи болганнар.

Амгы үениң танцыларының бөлгүмнеринде 120 уруглар, оолдар хаара туттунган. Олар база школазының адын сыкпайн, шаңналдыг черлерни удаа-дараа ээлеп турарынга ук бөлгүмнерни удуртуп турар танцы башкылары С.У.-М.Ондар биле У.Б.Ооржактың улуг үлүг-хуузун демдеглевес аргажок.

Видеокаасталга студиязын башкы А.И.Ковито болгаш судно кылырларның клувун В.И.Петрашов билдилиг удуртуп турар. Чоокта чаа школаның спортзалынга кылымал суг шыгжамырынга модельдерниң маргылдаазын олар организастап эрттирген.

Уругларны аргып-даараарының болгаш амданныг аъш-чем кылыгларының янзы-бүрү чажыттарынга «Золушка» клубтуң удуртукчузу, технолог башкы Н.А.Геращенко өөредип турар.

«Олимп» клубта янзы-бүрү спортчу бөлгүмнерни күш-культура башкылары И.П.Ильина болгаш А.А.Бакановский оларның өг-бүлези удуртуп турар. Республика иштинде болуп турар янзы-бүрү спортчу маргылдааларга ук клубтуң кежигүннери кезээде шаңналдыг черлерге төлептии-биле ээлеп келген, уруглар школаның чоргааралдары болуп турарын демдеглевес аргажок. Школада класс бүрүзүнде күш-культура башкыларының чөвүлелин тургускан.

Кандыг-даа ажыл түңнелдиг болгай. А школаның түңнел ажылы – ооң доостурган доозукчулары. Бо школаны доосканнарның дыка хөй кезии чылдың-на чурттуң ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринче хөйү-биле кирип ап турарын айытса чогуур. Доозукчулардан боттарының дооскан мергежилинге тергииннерни адап көрээли: Андрей Шевела, медицина эртемнериниң доктору, профессор, Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырында чаа медицина технологиязының салбырының удуртукчузу, Михаил Козлов, РФ-тиң Президентизиниң Алтай крайда бүрүн эргелиг төлээзи, Дмитрий Вьюнов, минерология эртемнериниң доктору, профессор, Евгений Гутников, шериг кезээниң командири дээш, өскелер-даа. Бодунуң төрээн школазын доосказ, ында башкылап ажылдап чоруурлар хөй. Оларга О.Н.Сенникованы, Э.Н.Гребеньщикованы, И.Н.Александрованы, А.И.Ковитону, Ю.А.Краеваны хамаарыштырар.

Бо улуг байырлал-биле холбаштыр бир онзалап демдеглезе артык эвес чүүл болза, бо школаның баазазынга тыва класстарның тургустунганындан бээр 10 чыл болганы. Ону директорнуң национал эге өөредилге талазы-биле оралакчызы В.С.Тагба удуртуп турар. Бо хүннерде школада 20 хире тыва башкы бо улуг коллективтиң кежигүнү боот, эп-найыралдыг, эгин кожа кады ажылдап чоруур.

Раиса ОНДАР,
РФ-тиң улус чырыдыышкызының тергиини.

Школаның амыдыралындан чуруктарны автор тырттырган.

Тиилелге хүнүнге

БРЕСТ ШИВЭЭЗИ

1985 чылдың күзү. Уругларым-биле сентябрь 23-те эртен эрте Кызылче аъттаныптывыс. Ол үеде уруум, күдээм Германияга Стендаль хоорайга чурттап-ажылдап турганнар. Күдээм — шеригниң кезер эмчизинге, уруум ниити эмчи кылдыр ажылдап турган. Чайгы шөлээзинде уруум аалга шөлээлеп кээп чораанар. Уруум 2 бичии уруглуг боорга, үдеп чорупкан мен.

Кызылга келгеш, эртенинде «ТУ-134» деп самолетка олурупкаш, Москваже ужуптувус. Найысылалга чедип келгеш, Белорусь вокзалындан Брест баар поездиге олурупкан бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Белоруссияның чону фашистиг Германияның дижинге чедир чепсегленген шериинге баштай таварышкаш, хөй чаш ажы-төлүн, аваларын, адаларын оскунган. Ынчангаш бүгү чон улуг-бичези чокка дайзын-биле демисежип, арга-арыгларга партизан отрядтарын организастап, уйгу-чыдын чок демисежип турганнар.

Брест шивээзи ынчан 1941 чылдың июнь 22-де ол ылаптыг, оттуг чаага таварышкан. Аңаа чеде бээривиске, улуг эвес хоорайжыгаш болду. Брест Польша-биле кызыгаар болганда, бистиң барган вокзалывыста даштыкыдан келген-даа, ынаар баар-даа улус хөй болду.

Удатпаанда, бис бичии уругларлыг авалар өрээлинге чеде бердивис, уругларымны хүлээп алгаш, чыттырып кагды. «Брест шивээзи моон ырак эвес, барып көрүп ал, авай» деп уруум чугаалады.

Шынап-ла, көрүп алыр дээш ынаар базыптым. Мен бир талазында башкы болганымда, өөреникчилеримге-даа чугаалап бергей мен деп бодадым. Ол шивээниң эжииниң ийи талазында бедик чалым хаялар быжыглап каан болду. Чаа-ла ол эжиктен кирип, эргинин артап чыдырымда, оък-даа сыгайны-ла берди, частыышкыннар диңмиреп-ле үнген, мен бажым туттунупкаш, доңгайыпкан мен. Доп-дораан чүс-чүс солдаттар «Ыдыктыг дайын» деп ырны чиртиледи ырлай берди. Ол бүгүнү пленкада бижээш, ол хая иштинде быжыглап, кылып каан. Ол бүгү 30 минута болгаш-ла, катаптап турар болган чүве-дир. Оон ыңай кириптим, долгандыр-даа, мурнумда шөлде-даа тарымал чечектер бүргээн. Шөлдү эгелеп көре бээримге, качыгдалдың аялгазы төнчү чок чаңгыланып тур.

Шөл ортузунда солдаттың тураскаалы, ол бурунгаар үңгеп чоруп орар, холунда граната туткан, ооң мөге-шыырак магабоду, арын-шырайында өжээн-кылыы хайынган, дер-бузу төктүп, шыңганнары борбайып келген кылдыр көргүскени дириг-биле дөмей болду.

Делгем шөлдүң солагай талазында соңгалар, эжиктери чок, хос 3 каът кызыл тууйбу бажың, ону чүк бүрүзүнден үттүг таар кылдыр боолап каапкан, ол болза солдаттарның чурттап турган казармазы ол. Ооң бетии талакы ханазында шупту кызыл галстуктар чыпшырып каан, галстук бүрүзүнде пионерлерниң өлген маадыр солдаттарга бижээн демдеглелдери бар.

Экскурсовод чедип келгеш, шивээниң демиселчилериниң дугайында, каш кижи артканын чугаалады: «Эң сөөлүнде 8 кижи арткаш, подвалга демисежип турган. Эң маадырлыг чорууну көргүскен командир И.Гаврилов. Ол сөөлүнге чедир дириг арткан. Бичии оол Павел Клыпа, ону Брестиң гаврожу деп турган, ол дириг арткан. Оон ыңай база 3-4 кижи. Немецтер кымны-даа камнаваан, бир офицер кадайы-биле чаштынып турда, 4 харлыг оглун, 6 харлыг уруун боолап каан, офицер кадайы-биле боттары бооланы бергеннер» деп чүүлдү чугаалаан соонда, дашкаар үнүп келдивис. «Кызыгаар бо-дур, даң бажында бо Буг хемни куду немецтер резин хемелерлиг бадып келгеш, кызыгаарга турган 2 солдатты удуп чыдырда өлүрүп кааннар. Ол үеде олар дайын болу бээрин билбээннер» — деп, экскурсовод тайылбырын уламчылаан.

Мен ол шөлдү топтап көрдүм. Ол үениң танкыларын, пулеметтарын, үгер-бооларын делгеп тургускан болду. Брестиң шериг музейинге келдивис, ында солдаттарның идик-хеви, эт-херекселин, боо-чепсээн делгээн делгем зал. Мени бир улуг венок кайгадыпты: янзы-бүрү өңнүг пөс материалындан белеткеп кылган болду. Ону мынчаар тайылбырлады: «Читкен солдат оглун Ыраккы Чөөн чүкте чурттап турар ава 20 чыл манааш, ол чылдарда бо улуг венокту белеткеп алган. Сөөлүнде оглунуң дугайында дыңнаарга, Брестке чаалажып турган чок болган, ынчангаш ава ол венокту боду ап алгаш, бо музейде салып кааны олдур».

Музейден үнүп келдим, сагыжымда арткан чүве качыгдалдың аялгазы, өлүмчидим, ыы-сыы, хилинчектенип балыгланган муң-муң кижилер, оолдарын оскунган хөй санныг авалар... Ол бүгү мээң сагыжымда чуруттунуп артып калган. Оон бээр 20 чыл эртсе-даа, мен ам-даа ону утпаан мен.

Буг хем кыдыынга келдим. Саглагар будуктарлыг, хемниң ол-бо талаларын дуглай бүргээн кыскажак борбак ак талдар, ындахаая теректер үнген, бир-бир көөрүмге, Тываның үнүжүнге дөмей-даа, ол күс база бисте дег терек бүрүлери дүжүп турду, күскээр кежээ аңаа соокcумаар-даа. Буг улуг эвес хем чорду, оожум агымныг, Тывада улуг буга суу-даа хире, бистиң кожуунда болза, Ак хемге дөмейлээр чордум.

Мээң экскурсиялааным ынчаар доозулган. Бо Брест шивээзинден уругларым поездиге олурупкаш, ажылдап турар чуртунче чаныпкан. Мен дедир чанып чоруптум.

Анзатмаа МОНГУШ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

«Муниципалдыг тургузугларны тургузарының, каттыштырарының, чаартырының, дүжүреринiң, оларның кызыгаарларын болгаш аттарын доктаадырының чурумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок деп санаарының дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың март 22-де хцлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың апрель 20-де чццлдцг деп көрген

1 чүүл

2002 чылдың март 7-де № 1331 «Муниципалдыг тургузугларны тургузарының, каттыштырарының, чаартырының, дүжүреринiң, оларның кызыгаарларын болгаш аттарын доктаадырының чурумунуң дугайында» («Тувинская правда», 2002 чылдың март 23) Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№ 1766 УХ-I
2006 чылдың апрель 21.

Тыва Республиканың Чазааның доктаалдары

2006 чылда агроүлетпүр комплекизиниң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чамдык адырларынга күрүне деткимчези көргүзери-биле республика бюджединден субсидиялар бээр Чурумга өскерилгелер киирер дугайында

2006 чылдың апрель 20 №505 Кызыл хоорай

«2006 чылда Тыва Республиканың республика бюджединiң дугайында» Тыва Республиканың 2006 чылдың январь 12-де №1669-УХ-1 Хоойлузунга дүүштүр көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлериниң мал бажын өстүреринге идиг бээр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың февраль 6-да №102 доктаалы-биле бадылаан,2006 чылда агроүлетпүр комплекизиниң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чамдык адырларын күрүнеден деткиири-биле республика бюджединден субсидиялар бээр Чурумнуң 3 пунктузунуң адаккы а) пунктузунга дараазында эдилгени кылып, өскерилгени киирер:

«а) уксаалыг малды деткиири-биле— малдың ховартап, чидип бар чыдар хевирлерин (тевелерни, ивилерни, сыыннарны, кыс сарлыктарны, төрүүр белерни) ажаап-тежээринге доктааткан төлевир езугаар,бир башка доктааткан 40 хуу хемчээлин февраль айда аванс-биле төлээр. Субсидиялар талазы-биле үзе санаашкынны чыл түннелин езугаар декабрь айда үндүрер, эрткен чылдаазынга деңнээрге, бар малдың баш санын 100 хуу камгалап алганын, оон-даа өстүргенин барымдаалаар.

Эрткен чылдаазынга деңнээрге, малдың баш санын эвээжеткен көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлеринге субсидияларны төлевес.

2.Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың республика бюджединден акшаландырар организацияларда ажылдап турар кижилерниң шөлээлеп баар черлеринче баарының болгаш дедир кээриниң орук болгаш чүк өртээн төлээр чарыгдалдарынга компенсация Чурумун бадылаар дугайында

2006 чылдың апрель 22 № 525 Кызыл хоорай.

«Ыраккы Соңгу чүк районнарында болгаш Тыва Республиканың аңаа деңнээн черлеринде ажылдап база чурттап турар кижилерге күрүне магадылалдарының болгаш компенсацияларының дугайында» Тыва Республиканың 2004 чылдың декабрь 29-та №1054 УХ-1 Хоойлузунуң 9 чүүлүн боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.Республика бюджединден акшаландырып турар кижилерниң шөлээлеп баар черлеринче чоруурунуң, чүүгүнүң өртээ төлээриниң киирип келген Чурумун бадылаар.

2.Тыва Республиканың республика бюджединден акшаландырар бюджет хөреңгилериниң кол-кол хуваакчы ээзи болгаш ол хөреңгини ап турар черлер ээлчеглиг саң-хөө чылында орулгалар болгаш чарыгдалдар сметаларын тургузар үеде «Ыраккы Соңгу чүк районнарында болгаш Тыва Республиканың аңаа деңнээн черлеринде ажылдап база чурттап турар кижилерге күрүне магадылалдарының болгаш компенсацияларының дугайында» Тыва Республиканың 2004 чылдың декабрь 29-та №1054 УХ-1 Хоойлузунуң 9 чүүлүнде доктааткан магадылалдарны болгаш компенсацияларны боттандырарынга холбашкан чарыгдалдарны эгидер хөреңгини айтып киирер.

3.Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызы бо доктаалдың 1 пунктузу-биле бадылаан Чурумну ажыглаар талазы-биле тайылбыр ажылын чорудар.

4.Тус чер бюджеттеринден акшаландырып турар организацияларда ажылдап турар кижилерге шөлээлээр черлеринче баарының, ап чоруур чүүгүнүң өртээн төлээр чогуур компенсацияларны доктаадып тургузарын муниципалдыг тургузугларның тус чер бот-башкарылга органнарынга сүмелээр.

5. «2005 чылда Тыва Республиканың республика бюджединден акшаландырып турар организацияларга ажылдап турган кижилерниң шөлээлээр черлеринче баарының, чүк сөөртүрүнүң өртээн төлээр чарыгдалдарга компенсациялар Чурумун бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазак Аппарадының 2005 чылдың сентябрь 28-те №1033 доктаалын күш чок болган деп санаар.

6.Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

7.Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының Контроль эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың апрель 22-де № 525 доктаалы-биле бадылаан.

Тыва Республиканың республика бюджединден акшаландырар организацияларда ажылдап турар кижилерниң шөлээлээр черже баарының, чүк сөөртүрүнүң өртээн төлээр чарыгдалдарга компенсация бээриниң ЧУРУМУ

1.Республика бюджединден акшаландырар организацияларда ажылдап турар кижилер ажыл берикчизиниң (республика бюджединден акшаландырар организацияның) хөреңгизиниң күсели-биле Россия Федерациязының девискээринге шөлээлеп база транспорттуң кандыг-даа хевиринге (таксиден аңгыда) 30 кг чедир чүк ап чорааны дээш ийи чыл эртерге, бир катап төлевир алыр эргелиг. Ажыл берикчизиниң (республика бюджединден акшаландырар организацияның) хөреңгизиниң күсели-биле ийи чылда бир катап төлээр компенсацияны Россия Федерациязының девискээринде шөлээлеп баары, дедир кээри база транспорттуң кандыг-даа хевиринге (таксиден аңгыда) 30 кг чедир чүктүг чорааны дээш 12 ай эртерге, ажылдакчының ажылдааны ийиги чылында ажылдакчыга төлээр.Ооң соонда ажылдакчы кижилер ажылдааны дөртү, алдыгы чылдарда шөлээзин херек кырында ажыглаанындан хамаарылга чокка ажылдааны дээш компенсация алыр эргелиг.

Компенсацияны кол ажылдап турган чериниң аайы-биле ажылдакчыга бээр.

2.Ажыл берикчизи (республика бюджединден акшаландырар организация) шөлээлеп баар черлерже ажылдакчыдан аңгыда ооң өг-бүлезиниң ажылдавайн турар кежигүннериниң (ашааның, кадайының, назы четпээн ургларының) орук өртээн ажылдакчының шөлээлеп барган черинден, үезинден хамаарылга чокка төлээр.

Ажылдакчының өг-бүлезиниң ажылдавайн турар кежигүннериниң эрге-байдалын херечилээр документилер болза:

а) күш-ажыл дептери;

б) ажылдакчының өг-бүлезиниң кежигүнү күш-ажыл харылзааларында хаара туттунмаан азы сайгарлыкчы ажыл кылбайн турар дээрзин бадыткап турар өске-даа документилер.

3.Ажыл берикчизи чарыгдалдар компенсациязын оруктуң чижек өртээн барымдаалап, ажылдакчының шөлээлеп чоруур бүдүүзүнде киргени бижимел билдириишкининге үндезилеп төлээр.

Үзе санажылганы ажылдакчы шөлээден үнүп келгеш, ажыл берикчизинге киирген дараазында документилерге үндезилеп чорудар:

а)төлевир кылган документилери, транспортка пассажирлерниң ыяап-ла кылдырар хууда камгаладылгазының дадывырын төлээн дугайында документилер, поездилерге орун-дөжек ажыглаан дугайында болгаш өске-даа документилер;

б) чүк өртээ төлээн чарыгдалдарны бадыткап турар документилер;

в) ажылдакчының болгаш ооң өг-бүлезиниң ажылдавайн турар кежигүннериниң төрел болурун бадыткап турар документилер;

г) бо Чурумнуң 2 пунктузунда айыткан, өг-бүленiң ажылдавайн турар кежигүннериниң эрге-байдалын бадыткап турар документилер.

4.Ажыл берикчизи ажылдакчының шөлээлеп барган болгаш дедир келген орук өртээниң компенсациязын доктааткан дараазында үүлдерден ажыр төлевес:

— экономиктиг класс салонунуң авиатаривинден;

— дүрген маңнаар фирма поездилериниң дөрт олуттуг купезинге демир-орук таривинден;

— аргыжылганың бүгү шугумнарының 2 класстың пассажир судноларының каюта таривинден ажыр төлевес.

5.Бир эвес ажылдакчы кижи шөлээзин дыштанылганың элээн каш черлеринге эрттирген болза, ол чанып кээрге, ооң шилип алган бир чериниң чарыгдалын, а ол ышкаш дедир чанып келгени эң кыска оруунуң чарыгдалын эгидер. Бир эвес ажылдакчы кижи дыштанып черинче бар чорааш база дедир чанып оргаш доктаап, улаштыр дыштанып черинче кыска оруктап чораан болза четкеш, келген чериниң орук өртээн эгидер.

6.Шөлээ эрттирер черинче бодунуң машиназы-биле чорааш келген болза, эң кыска оруктуң эң эвээш өртээн эгидер.

Шөлээ эрттирер черинче бодунуң хууда машиназы-биле чораанының чарыгдалдар компенсациязын дараазында үүлдерге үндезилеп чорудар:

— шөлээзин өске черге эрттиргенин бадыткап турар барымдаа документилери (шөлээ шынзылгазы азы өске-даа документ);

— бензин кудуп берген организацияның адын айыткан, бензин кудар станцияларның чектери, оларның хууда үндүрүг номерлери, касса чегиниң номери, ай, хүнү, хемчээлиниң түнү, ниити хемчээли болгаш өске-даа;

— хууда автотранспорттуң ээзи болур эргезин бадыткап турар документ.

Кыска оруктап үнген черинден келген черинге чедир чарыгдаан кывар үүлдерниң (бензин, газ, холушкак азы дизель одаар үүлдери) чарыгдал өртектеринге компенсацияны кылыр. Кывар үүлдер чарыгдалынга холбашкан компенсация хемчээлин бензин кудар станцияларның чектери-биле, баар черинче үнген болгаш турар черинче келген үезин барымдаалап чорудар.

7.Ажылдакчы кижи шөлээзин Россия Федерациязындан дашкаар черлерге эрттиргенде, чарыгдалдар компенсациязы кылдыр шөлээлеп барган черинге чедир орук болгаш чүк өртээниң компенсациязын Россия Федерациязының девискээринде маршруттар эрткен черлерин барымдаалап төлээр:

а) агаар транспорту ажыглаанда— Россия Федерациязының күрүне кызыгаарынче чоок делегей аэропортунга чедир;

б) демир-орук транспорту ажыглаанда—Россия Федерациязының күрүне кызыгаарынче чоок демир-орук станциязынга чедир;

в) суг транспорту ажыглаанда—Россия Федерациязының күрүне кызыгаарынче чоок портка чедир;

г) автомобиль транспорту ажыглаанда—Россия Федерациязының күрүне кызыгаарынче чоок чурттакчылыг черге чедир.

Ажылдакчы болгаш ооң өг-бүлезиниң кежигүннери шөлээзин дооскаш, чанып келгенде чарыгдалдар компенсациязын Россия Федерациязының девискээринде маршруттарны, Россия Федерациязының күрүне кызыгаарынче чоок пунктуларны барымдаалап, ажылдакчының болгаш ооң өг-бүлезиниң ажылдавайн турар кежигүннериниң чурттап турар черлеринге чедир хемчээлди айтып тургаш төлээр.

8.Ажылдакчы кижи орук документилерин (бодунуң болгаш өг-бүлезиниң кежигүннериниң) киирер азы ындыг документилер чок болза албан чериниң бухгалтериязынга шөлээ дооскан соонда беш ажыл хүнүнүң дургузунда дыңнадыр хүлээлгелиг.

Орук документилерин чидиргенде, ынчалза-даа шөлээзин өске черге эрттиргенин херечилеп турар документилер барда, орук өртээн кыска орук-биле демир-орук транспортунуң купе вагонунга олуруп келген өртек-биле төлээр, демир-орук транспорту чок черге шөлээлеп чораан болза, бо Чурумнуң 4 пунктузунга дүүштүр хем, автомобиль, ужар үүл транспортунда аргыжылгада көрдүнген тарифтерден бедик болбас.

Орук өртээнге компенсация кылырда артыкка төлээн түннү ажылдакчы кижи 10 хонук дургузунда дедир эгидер.

Ажылдакчыга орук өртээниң компенсациязын чедир төлевээн таварылгада, ооң ылгалын ажыл берикчизи бир ай дургузунда ажылдакчыга төлээр, а ажылдакчы кижи шөлээлеп чораанын бадыткап турар билеттерни болгаш өске-даа документилерни киирер.

КАДЫКШЫЛ

Кадык камгалал яамызында

АЖЫЛДЫҢ ЭГЕЗИ БАГАЙ ЭВЕС

Эрткен неделяда ТР-ниң Кадык камгалал яамызы республиканың эмнелге черлериниң киржилгези-биле 2006 чылдың 1-ги кварталының түннелдеринге хамаарышкан ниити хуралды эрттирген. Хуралга республиканың кадык камгалал адырында чугула черни ээлеп турар айтырыгларны сайгарып чугаалашкан.

Амгы үеде аарыг улустуң кол кичээнгейин хаара тудуп турар айтырыгларның бирээзи — халас эмнер хандырылгазы азы эм-таңбиле немелде хандырылга программазының боттанып турары дээрзи билдингир. Бо талазы-биле 2006 чылдың баштайгы 3 айының түннелдеринге үндезилеттинген чугула илеткелди яамының фармацевтика ажыл-агыйының болгаш эм-таң хандырылгазының талазы-биле кол специализи В.В. Баинова кылган. Эрткен чылын ук программаның боттанып турарынга хамаарышкан маргылдаалыг айтырыглар тургулааны чажыт эвес. Программа-биле ажылдаарының эптиг оруктарын дилеп тыварынга хамаарышкан улуг ажылды ТР-ниң Кадык камгалал яамызының ажылдакчылары база республиканың эмнелге болгаш аптека черлериниң ажылдакчылары чорудуп келген. Ынчангаш бо чылдың бирги кварталының түннелдери эрткен чылдың ол-ла кварталынга деңнээрге, бедик болганын демдеглевес аргажок. Чижээ, эрткен чылдың бирги кварталынга бодааргa, бо чылын 3 ай дургузунда «РОСТА» ХАН-дан 1,6 катап хөй акша-хөреңгиге (25029 муң руб.) эм-таң аймаа келген; аптекаларже 2,4 катап хөй чоруттунган (25992 муң руб.); 1,9 катап хөй чиигелделиг аарыг улус эмнелге черлеринге келген болгаш оларга 65436 рецептини бижээн болуп турар. Аптекалар эрткен чылгы көргүзүглерден 4 катап хөй (63595) рецептини хандырган болгаш 8,7 катап хөй акша-хөреңгиге (21968 муң руб.) эм-таң аймаан үндүрген болуп турар. Ортумаа-биле бир эмниң өртээ эрткен чылга бодааргa, 2,2 катап хөй азы 345,45 рубль болган. Ооң-биле чергелештир рецепт езугаар бээр ужурлуг эмниң аптекада чок болганы-биле узаткан база даңзыдан ук эмниң уштунганы-биле хандырылгазын соксаткан таварылгалар эвээжээн. Бо талазы-биле чугула рольду эмнелге черлериниң «РОАБ» КУБ-че ай санында чорудары чугула херек ужурлуг эм-таң аймааның чагыын өй-шаанда озал чокка киирери ойнап турар. Ынчангаш чагыгны үезинде киирер-ле болза, аарыг улус халас эмнер чок артпас ужурлуг. Бо талазы-биле хыналданы шыңгыырадып, яамының ажылдакчылары кожууннарже үнүүшкүннерни удаа-дараа чорудуп, эмнелге болгаш аптека черлериниң ажылдакчыларын программа езугаар ажылдаарынга практиктиг дузаны көргүзүп келген.

Эм-таң аймаа-биле немелде хандырылгага хамаарыштыр бергелер ам-даа эвээш эвес. Көдээ черлерде, суурларда бо талазы-биле ажыл ам-даа чедир хөгжүвейн турар — аптекалар пунктулары чок суурлар бар. Ынчангаш суур бүрүзүнге аптека пунктузу турзун дээш ажылды чорудар апаар. Бир берге чүүл — эмнелге черлери биле аптекалар аразында сырый ажылдажылганың тургустунмайн турары. Ооң уржуу-биле аарыг улус берге байдалга таваржып турар. Ылаңгыя эмнелге черлери бир ай бурунгаар киирген чагыгларында кирбейн турар эмнерни бижип берип турары-биле ук эмнер аптекаларда чок болур таварылгалар бар. Ооң түннелинде соңгаарлаткан азы ойталаттынган рецептилер тыптып келир.

Эм-таң-биле немелде хандырылгага хамаарышкан шиитпирлеттинери чугула айтырыглар амдаа бар, ынчалза-даа аарыг улуска таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш ажыл чоруттунар. А бирги кварталдың түннелдери-биле ажылы эки деп үнелеткен эмнелге черлеринден Кызылдың муниципалдыг поликлиниказын, респсихдиспансер, №2 республика эмнелгезин, Барыын-Хемчиктиң туберкулез эмнелгезин, олла кожуунуң кожууннар аразының психонаркодиспансерин, Эрзинниң кожуун эмнелгезин адап болур.

Хуралга санатор-курорт эмнелгезинге хамаарышкан айтырыгларны РСКПТ КЭ-зиниң даргазы О.Ш.Ондар таныштырган болгаш амгы хүннериң бир чугула айтырыы болур куш гриви-биле демисежириниң чугула негелделеринге хамаарышкан өөредиглиг беседаны ТР-ниң Кадык камгалал яамызының эпидкилдизиниң даргазы Д.Н. Оюн чоруткан.

Бүдүн хүн уламчылаан хуралдың дараазында кезээнге кадык камгалал адырынга хамаарышкан национал төлевилелдиң боттанып турарының чугула айтырыгларынга доктааган болгаш республиканың эмнелгелеринде ниити байдалды ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыды Б.К. Күдеректиң удуртканы-биле сайгарып чугаалашкан. Ниитизи-биле алырга, 2006 чыл республиканың кадык камгалал адырында кончуг чугула сорулгаларны боттандырар чыл болуп турар. Ынчангаш ажылдың эгези багай эвес эгелээн деп түннеп болур-дур.

Надежда САТ.

ХОВАР АРЖААН

Чаа-Хөлдүң девискээринде «Ажыг-Суг» аржааны — Тывада база бир билдингир аржааннарның бирээзи болгай. Ижин-шөйүнду, нерв, кеш аарыгларын, сөөк сыныын, балыгларны экиртир эмнээр бо аржаан болза бойдустан чаяаттынган, кончуг ховар аржаан болуп турар. Аарыпажааш, Ажыг-Суг аржаанынга кээп, ону ижип эмненгеш, сегээн, ооң ачы-авыралын алган кижилер та чеже чүве.

Алыс шаанда болза, Чаа-Хөл улузу ол аржаанны Ажыг-Суг дивес, «Үүр» аржааны дээр турган. Сөөлгү үелерден бээр ол аржаанның сураа билдинип, аңаа чон хөйү-биле кээп эмненип эгелээн соонда, улус ону Ажыг-Суг деп адай берген хевирлиг. Сайыр черден үнүп чыдар бичии кара суг каңдаашкынныг чылдарда мырыңай эвээжеп каар, ындыг боор чораан.

Амгы үеде Ажыг-Суг аржаанынче паром сөөрткен катер эмненирин күзээн улусту чедирип турар апарган-дыр. Шаанда болза ынчаар чүгле аргажок-ла кадыы баксырап аараан кижилер ол аржаанны айтырып, сураглап чорааш барып чедер турган. Оон башка ынаар чедип аары-даа амыр эвес. Шаңчы таварты аттыг чораан кижи болза, Изиг-Кара аксының дужундан куду бир черден хемелеп кежер, Хемчиктиң ол-бо чартыындан кадыр одуурларны база эртер апаар. Улуг-Хемни куду моторлуг хеме-биле чедиртип алган улус аржаанга чедир дөмей-ле аът хөлезилээр, чүдүртүүп алгаш чедиртир боор чораан. Бир кезек үеде «Найырал» совхозтуң тевелерин кыжын дош кыры-биле Хемчик аксының ол чарыынче кежирип каар турду. Ынчан ол чоок-кавы аалдарның оолдары тевелер тудуп алгаш, аржаанга келген улустарның барбасавазын тевелер-биле дажыглап берип турганын сактыр-дыр мен.

Шаңчы чурттуг Топай Даваа дээр акый эрткен чүс чылдың, чеден чылдарының эгезинде, Идик-Хончу деп черниң дужунга демир тростар шөйүп тургаш, Хемчикти кежир көвүрүг кылып каан турду. Шак ындыг көвүрүгнү ол Тывадан дашкаар кайы-бир черлерге чорааш көрген чадавас. Оон аңгыда, ол кижиге конструкторжу талант черле бар турганыла ылап. Ооң ол каң троста азып каан көвүрүү, тус черниң малчыннарынга база аржааннаан кижилерге кончуг ажыктыг турган.

Ажыг-Суг аржаанының химиктиг составында фосфор кислотазы бар деп турар. Өске бүгү химиктиг элементилер-биле кады ол сугда эзилген болганындан, ук кислота шак ол сугну бир тускай эм шынарлыг болдуруп турар. Тыванын девискээринде бар радоннуг болгаш өске-даа минералдыг суглардан Ажыг-Суг аржаанының онзагай талазы ында деп болур.

Эрткен чүс чылдың, алдан чылдарының төнчүзүнде, мээң ада-ием Хемчик аксының бетии чарыында Муңгаш-Бүк деп черге малын чайлагладыр турдулар. Бистиң ол чайлаавыстан Ажыг-Суг аржаанынга чедир көңгүс ырак эвес. Аттыг кижи болза эртен чорупкаш, дүүш соонда дедир чедип кээр чер-ле болгай. Ынчан мээң авам күжүрнүң «аржаан чаладып аар чүве» — деп, багай дөмбүнүн, бидончигин хөлчок-ла чуп чыдарын сактыр-дыр мен.

Сөөлгү чылдардан бээр «Ажыг-Суг аржаанын садып тур бис» дээн чарлалдарны, ону кола дээр шилдерде кудуп алган садып чоруур-даа кижилерни кижи бола хоорайга көөр апарган-дыр. А ол аржаанны кудуп алган шилдери дээрге, болза-даа хирлиг боор чорду. Ындыг хирлиг савадан кандыг-даа кижи канчап чүве ижер боор. Аржаанны садар-даа дээн улус болза, оода ол оранның эмдомун арыг савага кудуп ап чорза.

Дмитрий ДУРБУЙ.

Кызыл хоорай.

КЕЗЕМЧЕ ААРЫГЛАР

Паш — айыылдыг берге аарыг. Амгы үеде ону чедиишкинниг эмнеп болур эмнер бардаа болза, ол аарыгны үр болгаш кызымаккай эмнээри негеттинер. Эмнээшкин эрте эгелээн тудум, аарыгның долу экириишкинин дүрген чедип алдынар. Чамдык кижилер бодунуң аарып эгелээнин эскербейн азы аарыгны херекке албайн баар таварылгада, эмнээшкинни эгелээриниң үезин хөлүн эрттириптер таварылгалар турар.

Шээр аарыгларны, ылаңгыя паш аарыын шуут чок кылырыбиле чурттакчы чон ол аарыгларга хамаарышкан айтырыгларны эки билир база аарыгны узуткаарынга бодунуң дузазын эмчилерге чедирер ужурлуг. Ол аарыгны ак спирохеттер дээр тускай онзагай микробтар тывылдырар.

Ооң кончуг халдавырлыг хевиринден аараан кижилерниң аас иштиниң шаралыг картынга база кудуку органга шивишкилер тыптып келир. Ол шивишкилерде дыка хөй санныг спирохет микробтар бар. Аарыг колдуунда эр-херээжен харылзаадан тыптыр.

Паш аарыы канчаар эгелээрил? Аарыг халдаанының соонда 3-3,5 неделя эрткенде, ак спирохеттерниң чыылган черинге чаңгыс азы элээн хөй оюлганнар тыптыр. Ол оюлганнар аарышкылыг байдал чок, хевири төгерик азы бөрбек болур. Өйдүктүрүп көөрге кадыг, кылын болганы-биле оюлганнарны кадыг шаңгыр деп адаар. Эр-херээжен чорук үезинде тывылган кадыг шаңгыр кудуку органга үнер, бир эвес эр-херээжен чоруундан эвес, өске бир чылдагаан-биле тывылган болза, эринге, боксунга, эмиг дошпузунга болгаш кештиң өскедаа кезектеринге, спирохеттер халдаан кезээнге-ле тыптыр. Кадыг шаңгыр тыптып келген соонда, каш хонганда, чоокку чыдар бестер улгадып, эриннерге тывылганда — чаак сөөгүнүң бестери улгадыр, холдуң салааларынга тывылганда — колдук адааның бестери улгадыр. Бестерин өйдүктүрерге кадыг, кылын, аарышкылыг эвес болур болгаш олар ириңневес. Аарыгның бирги чадазының тыптып келгени ол болур, оон ыңай шенектиң, колдук адааның болгаш өске-даа бестери ыжып улгадыр. Кадыг шаңгыр тывылганының соонда, 6 неделя эрткенде, ооң ийиги чадазы эгелээр. Кешке, ааска, кудуку органга кызылзымаар өңнүг шивишкилер тыптыр. Ол шивишкилер киживес болгаш аарышкылыг-даа эвес, элээн үе эрткенде (элээн каш хүннер, неделялар), эмнээшкин чокка-ла чиде бээр. Шивишкилер читкен соонда аарыг билдиртпес, чажыт чадазынче шилчий бээр. Эмнетпес болза, шивишкилер катап тыптыр. Шаралыг карттарга (аастың, өктүң), кудуку органга тывылган улуг борбак шивишкилер кончуг халдавырлыг, чүге дээрге шивишкилерниң кыры өл, ылчырап турар болур. Аарыгның ийиги чадазы турда, иштики органнар, сөөктер, хан-дамыр, нерв системалары кемдеп болур. Паш аарыы бо үеде эр-херээжен чорук чокка-ла, өске кижилерже чыпшынып болур. Аарыг кижи эмнетпээн таварылгада, 3-4 чыл эрткенде, аарыгның үшкү чадазы эгелээр. Ынчан кешке, сөөктерге, иштики органнарга хемчээли тайга тооруунуң сайы, слива дег чоржак, тудушкак оюлганныг шивишкилер тыптыр. Эмчилээн таварылгада, ол шивишкилер чазылгаш, оюлганнарже шилчип, организмге улуг үрегдээшкиннерни чедирер. Ол тудушкак оюлганнар кижиниң хевирин үреп, ылаңгыя думчук дүжүп болур. Мээниң база иштики органнарның тудушкак оюлганнары улам айыылдыг болур. Аарыгның үшкү чадазы аарыг кижиниң бодунга аар болгаш айыылдыг, ынчан аарыг кижи долгандыр турар кижилерге ийиги, бирги чадаларга бодааргa, айыыл чок болур.

Аарыгны эгезинден эки эмнедир болза, үш дугаар чадазындан аарывайн барып болур. Чедир эмнетпээн таварылгада, аарыг баш мээзинче, оорга чүүнче халдаар. Ооң мындыг айыылдыг хевири — аарыг халдаандан бээр дыка хөй чылдар эрткен соонда илерээр.

Паш аарыының айыылдыы чүдел дизе, аарыг кижиниң чүгле организминге улуг хора чедирер эвес, харын чаа төрүттүнер бичии уругларга улуг хораны чедирер. Аараан херээжен кижи багай эмнеткен ийикпе азы шуут эмнетпээн болза, иштиг турар үеде бичии уруг уруг савазында турда безин аарыг чыпшырар. Ооң түннелинде иштелиишкиннің ийиги чартыында уруг дүжүрер ийикпе азы уруг өлүг төрүттүнүп болур, чок болза бичии уруг паш аарыглыг төрүттүнер.

Чамдыкта уруг кадык көстүр, ынчалза-даа кажан ол 10-12 хар чедип турда, паштың тыптып келген демдектерин эскерип каап болур: хенертен караа аарааш, согурарып болур азы кешке оюлганнар тыптыр. Ынчангаш херээжен кижи бүрүзү иштелген дөраан эмчиге баары эргежок чугула. Шинчилгени чорударының ужуру болза, эмчи херээжен кижиге хүн чуруму айтып, ону шинчилеп көөр, ылаңгыя хан анализинден аарыгның барын, чогун белен билип ап болур. Бир эвес иштиг херээжен кижи паштан аараан деп билдине берзе, эмчилер дүрген эмнеп эгелээр болгаш кадык уруг төрүттүнери чигзиниг чок. Эмнедирин күзевээн кижилер бодунуң кадыынга улуг хора чедирип, колла чүве аарыгны өске кижилерге халдадып болурлар. Аарыгны чок кылдыр эмнеп болур бе? Бир эвес аарыгны эки кызымаккай эмнедир болза, аарыг эттинип болур. Эмчиниң сүмези чокка боду эмнеттинип болур бе? Болбас болбайн канчаар. Боду эмнеттинер чорук аарыгны эттинмезинге чедирип, организмге улуг хораны чедирер болгаш боду кандыг-даа таварылгада эмнеттинмес. Шын эвес база багай эмнеткен аарыг кижилер дыка хөй каданнап болур болгаш дыка үр үе дургузунда эмнедир апаар.

Аяна ОРТУН-НАЗЫН,
республиканың кеш-шээр аарыглар диспансериниң кол эмчизиниң оралакчызы.

Культура болгаш уран чүүл

ДОЛГАНДЫР-ЛА ЫРЫ-ХӨГЖҮМ

Апрель айның сөөлгү хүннери республиканың культура амыдыралынга хайымныг болуушкуннар-биле долдунган. Бо хүннерде кызылчылар болгаш найысылалдың аалчылары мага хандыр дыштанып, боттарының күзели-биле шилип тургаш концерт, оюн-тоглаа көөр аргалыг болган. Театрга барык хүннүң чыгыы аңгы-аңгы шиилерни артистер көргүзүп келген. Оон аңгыда, чогаалчы Эдуард Мижиттиң «Караам суглуг, хөрээм тынныг чоруур шаамда, хайыралыг ынакшылга чүдүп, ырлаайн» деп чогаадыкчы кежээзи база болган. Уран чүүл училищезиниң хөгжүм салбырының 15 чылдаанынга тураскааткан отчеттуг концерттерин салбыр аайы-биле көргүскен. Оттуг эзт-ханныг он сес харлыг оолдар боттарының концерт-оюнун чонунга бараалгаткан. А эң улуг байырлал – Таңды-Тыва күрүнезиниң тургустунганындан бээр 85 чыл оюнга база «Тыва — бистиң өргээвис» республика фестивалының 10 чыл оюнга тураскааткан уран чүүл фестивалы болган. Бо солун болуушкуннарның херечизи болган бистиң корреспондентивистиң чүүлүн номчукчуга бараалгаттывыс.

ЧАА ШИИ

Театр уран чүүлүнге хамаарыштыр алырга, бо эрткен хүннерде бир онзагай чүүл – орус бөлүктүң чаа шиизи. И.Крыловтуң «Вот тебе и пирог...» деп шиизин режиссер Айлана Чадамба тургускан.

Кол рольда Светлана Белова-Ондар ойнап турар. Шииде театрның орус бөлүүнүң артистеринден өске Аныяк көрүкчүнүң театрының бот-тывынгыр артистери база «Октай» аас чогаал ансамблиниң аныяк ыраажылары киржип турар. Хөй санныг республика болгаш регионалдыг мөөрейлерге киржип, аңаа тиилеп чаңчыга берген бо ийи коллективтерниң бичии артистери профессионалдардан дудак чок ойнап турары солун. Чаа шии — найысылал Кызылдың орус дылдыг чурттакчыларынга өөрүнчүг белек болганы чугаажок.

ЫРЫ, ХӨГЖҮМ, САМ – ХҮННҮҢ-НЕ

Кызылдың уран чүүл училищезиниң хөгжүм салбырының 15 чыл болганынга тураскааткан байырлалда бүдүн неделяның дургузунда салбыр аайы-биле студентилер болгаш башкылар боттарының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының отчеду болур улуг концерттерни бараалгаткан. Оон аңгыда, ажык кичээлдер, конкурстар эрткен.

Үрер болгаш соктаар хөгжүм херекселдериниң салбырының концерти кайгамчык-ла солун, чараш болду. Ооң кол өзээ болуп турар үрер хөгжүм оркестри дирижеру Тимур Дулуштуң удуртулгазы-биле ат-сураглыг улуг оркестрлерден дудак чок оюнун бараалгатты. Буян-Маадыр Түлүштүң «Мөңге аялга» деп операзындан «Дайынчылар самының» күүселдези-биле оркестр концертин эгеледи. А.Б.Чыргал-оолдуң «Аът чарыжы» деп чогаалын, «Князь Игорь» алдарлыг операдан үзүндүнү, алдарлыг «Прощание славянки» деп чогаалды, «Үстүү-Хүрээ хип-хоп» база джаз аялгалар композицияларын магадап дыннадывыс. Солистер студентилер Найыс Дулуш (ксилофон), Тугусбаяр Бааст (Моол, труба), Сергек Сандык, Орлан Дары-Сүрүн, Байлак Даржай (саксофон) оларның ойнаарын дыннап, көрүп ора, келир үеде езулуг хөгжүмчүлер болуп, чуртун алдаржыдар кижилер бо-дур дээн бүзүрел ала-чайгаар сагыш-сеткилге кирип келир чорду. Оркестр майда Кызылга, оон кожууннарга болгаш Моолга гастрольдаарынга белеткенип турар болду. Оркестрниң гастрольдаар ажылынга чогуур деткимчени көргүзерин училищениң директору аазады.

«Аян туткан тыва хөгжүм». Мындыг аттыг концертти Тыва национал хөгжүм херекселдериниң салбырының сургуулдары болгаш башкылары бараалгаткан. Көрүкчүлер бо концерттен базала кайгамчык таалалды алганы чугаажок. Оон аңгыда салбырның доозукчулары, ам бо хүнде ат-сураа билдингир апарган хөгжүмчүлер, ыраажылар «Чиргилчин», «Тыва кызы», «Алаш» аас чогаал ансамбльдериниң артистери-биле, Бурятияның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Виктор Михайлов олар-биле солун ужуражылгаларны эрттирип, арга-дуржулга солчулгазын организастааны сургуулдарга дыка-ла ажыктыг болган.

Юбилейге тураскааткан байырлыг неделяда аныяк дирижерлар конкурузу, башкы Р.Д. Шөмбүлдүң ажык кичээлдери бедик деннелге эрткен.

Дараазында хореография салбыры чогаадыкчы отчедун берген. Сураглыг «Ээлдек шыңгырааш»-биле сургуулдар концертин эгелээш, делегейниң янзы-бүрү чоннарының танцыларын бараалгатты. Училищениң хореография салбырының чоргааралы «Азас» танцы ансамбли 1988 чылда тургустунган. Красноярск, Москва хоорайларга болган конкурстарга, аныяктарның дельфий оюннарының фестивальдарынга «Азас» киржип, Гран-при шаңналга-даа төлептиг болуп келген. Оларның видео-чурумалдарын экрандан сонуургап көрдүвүс. Училищениң директору В.В. Нагорный хореография салбырының чедиишкиннери дээрге, быжыг сагылга-чурум болгаш кызымаккай күш-ажыл-дыр дээрзин демдеглээш, салбырның башкылары Андрей Хомушку база ТР-ниң алдарлыг артизи Евгения Салчак оларга өөрүп четтиргенин илерет-пишаан, белектерни сөңнеди.

ДЕЛЕГЕЙНИҢ ТАНЦЫ ХҮНҮНДЕ

Апрель 28-те Улусчу чогаадылга бажыңының концерт залынга делегейниң танцы хүнүнге тураскааткан Кызыл хоорайның школаларының аразында танцы мөөрейи болуп эрткен.

Ук мөөрейге хоорайның шупту школалары киришкен. Дүлей ургларның школа-интернадының өөреникчилери безин киржип, кайгамчык талантызы-биле көрүкчүлерни өөрткен. Бо ургларның башкызы Саяна Доржуевна Монгуштуң кызымаккай ажылын демдеглевес аргажок. Үделге хөгжүм аялгазын дыннавас-даа бол, ооң өөреникчилери чараш кыстар Чөөн чүк улустарының танцызын онза-чараш күүседирге, көрүкчүлер диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле үдеп турду. Оон аңгыда, 9 дугаар школа-гимназияның (башкызы Надежда Александровна Тыртык-Кара), 5 дугаар школа-гимназияның (башкызы Августа Байыртыевна Ондар), 3 дугаар школаның Татьяна Васильевна Строгова, 2 дугаар школаның М.М.Тараачы, 12 дугаар школаның А.С.Монгуш болгаш өске-даа чогаадыкчы коллективтерниң ажылын сонуургап көрдүвүс.

«ХАЙЫРАЛЫГ ЫНАКШЫЛГА...»

Чогаалчы Эдуард Мижиттиң «Караам суглуг, хөрээм тынныг чоруур шаамда, хайыралыг ынакшылга чүдүп, ырлаайн» деп чогаадыкчы кежээзи В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болуп эрткен.

45 харлаанынга тураскааткан юбилейлиг кежээзинге Эдуард Байырович сөөлгү чылдарда кылып чоруткан ажылының отчедун чонунга бергени ол. Юбилярны сценаже чалаптарга, ол үнүп кээп, чыылган чону-биле мендилешкеш, мынча диди: «Чогаалчыларның хөй-хөй шүлүктери чонда билдингир ырлар апаргылаанын билир силер, ынчалзадаа ол шүлүктерге кымнар аялга бижээнин билир кижилер ховар. Чараш аялгаларны бижип турар композиторларывыстың ады дыңналбас, ынчангаш бо кежээ мээң сөстеримге аялга бижээн композиторларны силерге чоок таныштырары — бо кежээки кол сорулгамның бирээзи. Амдыызында силерге «Суг сүскен оол» деп шүлүүмнү бараалгадыйн» — дээш, тыва-орус дылдарга номчуп бээрге, адыш часкаашкыннары диңмиттелди.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Шолбан Кара-оол сөс ап чүве чугаалады: «Эргим хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым, бөгүн онзагай кежээде душчуп турар улус-тур бис. Ат-сураа билдингир шүлүкчү, прозачы, драматург Эдуард Байырович Мижиттиң 45 харлаанынга тураскааткан юбилейлиг кежээде ооң-биле кады өөрүшкүзүн үлежип турардыр бис. 45 хар дээрге, кандыг-бир улуг түннел үндүрер хире эвес назы-дыр, бүгү чүве ам-даа ооң мурнунда. Эдуард Байырович чогаалчыны долгандыр доктаамал кижилер үглеп чоруур кайгамчык солун, мерген угаанныг кижилерниң бирээзи. Ооң чогаалдары амгы тыва культураның өзээн тургузуп турар дизе хөөредиг болбас. Эдуард Байырович биле бис чажывыстан-на чаңгыс суурга кады ойнап-хөглеп, маргылдаалажып өскен акым болур кижи. Ооң чодураалар дугайында ырызын дыңнаанымда-ла, бажыңнарывыс чанында ак-ак чодураларывыс, шынап-ла, караамга көстүп келир. Делегей, Россия чергелиг улуг фестивальдар, конкурстарга дээди шаңналдарны ап келген шиилерниң автору, кайгамчык философчу шүлүктерниң автору чогаалчы мынчага чедир бедик атсып чок чорууру, шынап-ла, бүгү чоннуң сеткилин хөлзедип турары чугаажок. Силерге бүзүредип чугаалап каарын чөпшээреңер, чонум, бо чоокку хүннерде силер бүгүдениң манаанынар ол күзелиңер боттаны бээр, бедик атка төлептиин Эдуард Байырович Мижит чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле бадыткап турар» – дээрге, көрүкчүлер өөрүшкүзүн демниг адыш часкаашкыннары-биле илеретти.

ТР-ниң культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар З.Б.Самдан сөс алды:

—Эдуард Мижит чүгле шүлүкчү, прозачы, драматург эвес, а эртем ажылдакчызы база болуп турар. Ол Тывавыстың культура адырынга канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузун киирип чоруур. Культура хемчеглеринге хамаарышкан бүгү-ле улуг болуушкуннарга ол киржип, сценарийлерни чогаадып турар. Шагаа, Наадым байырлалдары ооң чечен-мерген, ханы уткалыг сценарийлери-биле эртери чаңчылчып орар. Чогаадыкчы ажылга хамаарыштыр кандыг-даа дилег кылырга, ол чеже-даа чай бачым ажылдыг болза, черле чажам дивес, аажок биче сеткилдиг кижи. Чогаалчы-биле кады Сенгел сумузунче экспедицияже кады чоруур аас-кежиктиг болган бис. Эдуард Байырович сенгелчилерниң хүндүткелин дораан-на чаалап алганының херечизи болдум. Шынап-ла, ол бедик күрүне шаңналынга шагда-ла төлептиг болуп чоруур кижилерниң бирээзи. Ол кажан-даа, кымдан-даа, чүнү-даа негевес, бижиттинип-ле чоруур бо-ла. Эдуард Мижиттиң уран чаяалгазының күжү амгы салгалбиле бурун өгбелеривисти каттыштырар көвүрүгнү тургузуп турар. Чогаалчының улуг деткимче, чөленгиижи ооң өөнүң ээзи, эртем ажылдакчызы Людмила Мижит дээрзи чугаажок. Ынчангаш бо өг-бүлеге бүгү-ле эки чүүлдерни күзедивис. Сагыш-сеткилдерни оттуруп келир сорунзалыг күштүг эртинелер – чогаалдарны ам-даа хөйну бижиирин чогаалчыга күзедивис.

Театр ажылдакчыларының чөвүлелиниң Тывада салбырының даргазы Александр Шоюн: «Шынап-ла, дыка-ла биче сеткилдиг кижи бо. Чүнү-даа негевес, артык чүве-даа чугаалавас кижи-ле болгай. Москваның Горький аттыг литература институдунга кады өөренип турувуста, башкыларывыс мынча дээр чүве: «Удавас Мижитти бүгү Тыва алгап-мактаар эвеспе!» Башкыларывыстың өттүр сөглээнин амыдырал, шынап-ла, бадыткап тур ышкажыл.

М.Б.Кенин-Лопсан, төөгү эртемнериниң доктору, чогаалчы, делегейниң дириг эртинези, бедик аттың эдилекчизи: «Сеткилимниң ханызындан чугаалап тур мен, Эдуард Мижит ышкаш шүлүкчү бистиң тыва чогаалчыларны төлээлеп чорда, олар кезээде мурнуку одуругга чоруурлар. Бистиң чогаалчылар полугунуң командири ол болгай аан. Поэзия – бурунгу түрк дылдың ыдык сүлдези-дир. Ол ыдык сүлде чогаалчы Эдуард Мижиттиң шүлүктеринге мөңге чурттазын!» – дээрге, залга орган чон ооң сөстерин деткип, диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле үдеди. «Улустуң чогаалчызы» деп бедик атты тыпсып каар болза, мен ону деткиир мен» — деп, чоокта чаа Улусчу чогаадылга бажыңынга байырлыг кежээге база Монгуш Бораховичиниң чугаалаанын дыңнаан ийик бис.

Юбилейлиг кежээге чогаалчының шүлүктеринге аялга чогааткан Октябрь Саая, Алексей Арат-оол, Кертик-оол Данзын, Оксана Түлүш, Вячеслав Танов, Альберт Хомушку, Альберт Кувезин, Людмила Мижит, Сайдаш Монгуш оларның ырларын ыраажылар Сергей Ондар, Сергей Сокольников, Сайдаш Монгуш, Октябрь Саая, Алексей Арат-оол, Титов Санчат болгаш өскелер-даа күүседип, солун концертти көргүстү.

Маңган ак чечектери саглаңнаан чодураа сценада кежээниң сүлдези бооп көстүп турду. Чурукчу Начын Шалыктың хуулгаазын салым-чаяанының ачызында ол хөй чоннуң караан өөртүп, сценаны каастаан. А театрның аныяк артистери Олег Сат, Мерген Хомушку, Орлан Оюн чогаалчының шиилериннен монологтарны болгаш шүлүглелдериннен үзүндүлерни чыылган чонга бараалгатты.

Чыылган хөй көрүкчүлер куспак долу чечектерни чогаалчыга сөңнеп, «талантылыг кижи бүгү талазы-биле дески салым-чаяанныг болур дижири-ле, ылап шындыр. Эдуард Мижит кайгамчык чараш ырларлыг кижи-дир моң» — деп, магадап чугаалажып турганын дыңнадывыс. Хөй мөгейикчилериннен улуг энергия, күштү ол кежээ алган чогаалчы моон соңгаар-даа номчукчуларын, көрүкчүлерин амырадып, кайгадып, өөртүп, солун чогаалдарын сөңнээр дээрзинге чигзиниг турбас.

«ТЫВА – БИСТИҢ ӨРГЭЭВИС»

Таңды-Тыва күрүнениң тургустунганындан бээр 85 чыл оюнга база үстүнде ады кирген фестивальдың он чылынга каткан «Тыва – бистиң өргээвис» деп уран чүүл фестивалы эрткен дыштаныр хүннерде С.Пюрбю аттыг улусчу чогаадылга бажыңынга болуп эрткен.

14 кожуундан келген 1500 ажыг киржикчилерниң оюн-тоглаазын ТР-ниң культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының сайыдының бирги оралакчызы Виктор Чигжит удурткан жюри үнелеп, сайгарып, тиилекчилерни тодараткан. Жюри кежигүннери дээрге база-ла Тывада ат-сураа билдингир культура ажылдакчылары болду. Кымнарыл ол дээрге, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Сергей Бадыраа, ТР-ниң алдарлыг артизи Виктор Наксыл, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчылары Александр Шоюн, Клара Сагды, Улусчу чогаадылга бажыңының директору Елена Ооржак, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Оюмаа Седей, Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкылары Андрей Хомушку, Светлана Монгуш олар-дыр.

Фестивальдың Гала-концертин ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак кээп сонуургап көрген. Дээди шаңналды (автомашина-469) Шериг-оол Дизижикович өвүржүлерге тывыскаш, тиилекчилерге болгаш фестивальдың бүгү киржикчилеринге байыр чедирип, бүгү культура ажылдакчыларынга мындыг байырлалды организастааны дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Мөөрейниң 3-кү черин Улуг-Хем кожуунуң төлээлери ээлээн. Ийиги черни Тожу кожуун алган. ***Фестиваль дугайында делгереңгей чүүлдү дараазында солундан номчуур силер.***

Светлана БАЛЧЫР,
«Шыннның» корр.

Спорт • Спорт • Спорт

СОНАМ СОЯН шүүлген

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

Майның 1-де «Хүреш» стадионунга Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгактың деткикчилээни-биле 14-16 харлыг школачы оолдар аразынга тыва хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Ону хоорайның аныяктар комитеди организастап эрттирген.

Өөрүнчүг үүл чүл дээрге, 14-16 хар чедир хүрежир оолдарның саны 101 четкен. Ылаңгыя Кызыл хоорайдан болгаш Эрзин, Сүт-Хөл кожууннардан аныяк мөгелер арбын болуп турары. Ол чүнү көргүзүп турары билдингир-ле болгай, найысылалда болгаш бо ады үнген кожууннарда элээдилерниң спортка сонуургалынче кичээнгей улуг, олар-биле ажыл доктаамал чоруп турарының бадыткалы-дыр. Тренер башкылар кичээлдерин, спортчу секцияларын шынарлыг кылдыр чорудуп, чаа арга-методтарны ажыглап, спортчуларын бүгү талазы-биле шыңгыы «чепсеглеп», белеткеп турарының ачызында Кызыл хоорай болгаш Эрзин,Сүт-Хөл, Өвүр дээн ышкаш кожууннарның мөгелери эки түннелдерни чедип ап турары бо-дур.

Хүрештиң **3-кү салыындан** эгелеп кымның канчаар хүрешкенин сонуургадып көрейн.

Эрзинден Саша Норбу биле Каа-Хемден Оттук Монгуш, Эрзинден Аяс Седи биле Сүт-Хөлден Ай-оол Монгуш, Рубен Түлүш биле Айдың Монгуш олар таваржып келгеш кончуг шалыпкын хүрештилер. Түннелинде Саша Норбу, Ай-оол Монгуш, Айдың Монгуш онаан чииги-биле октап алдылар. Алдын-Херел Чооду (Эрзин) биле Буян Баазан (Өвүр) элээн тудуштулар. Алдын-Херел буттаар орта, Буян былдай каапкаш, ооң бодун октап кагды. Кызылдан Аяс Хомушку биле Айдың Монгуштуң онаа душкан. Аяс буттап чыдырда, чартыктааш, Айдың октап алды. Дараазында Андрей Динчит (Чаян Х.), Эртине Хуурак (Виктор Д.), Айдың Хертек (К-С. Меңги), Юлиан Седи, Саян Лойгу (СубудайМ.), Аңгыр Санчы (Эрес О.) онагларын октаан. Хостуг хүрешке аар деңзиге Россия чемпиону Сонам Соян Кызылдан Айдыс Чигжитти холга киирип аар дээш дыка-ла үр сүрүп келди, оозу дескеш турар, холче кирбес. Шаг болганда холче киирип апкан соонда, Сонам дораан октап алды.

Дөртү салыг. Бо салыгда Сонам Соян (110 кг) биле Андрей Динчит (70 кг) таварышкан. Бо ийи шыырак оол элээн-не үр тудуштулар. Сонам ол-бо бөөлдээрге, Андрей тура дүжер, доңгайты идерге, ол ынавас, чаярга ол алдырбас, берге оол бооп-тур. Дуртсынын көөрге, удурланыкчызындан оранчок бичии, ырбыска-даа болза, алдырбас-тыр. Чеже боор, судьялар дөрт хончуже киирипти. Оон элээн болганда, дедир хончуже киирипти. Барык дөрт-беш дугаар улуг халдаашкын кылгаш, күдүктээш, ам-на Сонам Соян октап кагды. Кончуг чараш оюнну оолдар көргүстү. Аяс Хомушку деп база аажок шыырак хүрежир оол бо салыгда Ай-оол Монгушту октап кагды. Салыгдан салыгже бир мөге хос девип, эртип турар чүве болду, чүге дизе мөгелерниң ниити саны 101 кижи болгаш саарзыкталып турар. Ынчангаш дөртү салыгда Айдың Хертек хос өткен.

Бешки салыгда чеди мөге арткан: Андрей Монгуш (Өвүр), Эртине Хуурак (Сүт-Хөл), Аяс Хомушку (Кызыл), Айдың Хертек, Сонам Соян (Кызыл), Саша Норбу (Эрзин), Айдың Монгуш (Кызыл). Оолдарны девитти. Оон салыг эгелээн. Андрей Хертекти Сонам Соян чая соккаш, октап кагды. Аяс Хомушкуну Андрей Монгуш хойгаш, октаан. Айдың Монгуш Эрзинниң шыырак мөгези Саша Норбуну октап кагды. Айдың Монгуш дээрге, Чаан мөге Аяс Монгуштуң чээни оол ышкажыл. Девиири, кылаштаары безин даайы кара олчаан де. Келир үеде сүрлүг мөге болур оол өзүп орары илдең-дир. Бо салыгда Эртине Хуурак хос эрткен.

Алдыгы салыг. Дөрт мөге арткан: Сонам Соян, Андрей Монгуш, Айдың Монгуш, Эртине Хуурак. Бо удаада Сонам Соян биле Андрей Монгуш таварышкан. Өвүрнүң Андрейин Сонам эгинге чүктээш-даа дүжүрүп-ле турар, көдүргеш-даа салып-ла турар, оозу ийи бут кырынга тура дүшкеш турар. Чүктээш октаарда чымчак салырга, хоржок боорга, эң сөөлүнде көдүрүп эккелгеш, черже дирс кылдыр октаптарга, ам-на Андрей өрү көрүндүр дүштү. Бо оолдар база кайызы-даа мөге ук дөстүг оолдар болду. Андрей Монгуштуң ачазы-даа, акызы-даа мөгелер. А Сонам Соян дээрге, атсураглыг Сүктер Шиметтиң чээни оол-дур. Эрткен чылын Наадым байырлалында даайы боду хүрешбиле байырлажып турарын чарлааш, содак-шудаа-биле кады эзерлиг аътты чээнинге хүлээткеш, «Мөге укдөзүвүстү эки уламчыла» деп чагаан. Даайының ол чагыын Сонам Соян төлептиг күүседип, Россия чемпиону болуп турары бо ышкажыл.

Айдың Монгуш биле Хуурак Эртине душкан. База кайызы-даа шыырак мөгелер. Россия чергелиг маргылдааларга Тыванын адын камгалап киржип турар. Бо удаада Эртине Хуурак октап кагды.

Чедиги салыг. Ийи мөге арткан: Сонам Соян биле Эртине Хуурак. Хуурак Александр деп ат-сураа билдингир апарган шыырак мөгениң дуңмазы Эртине Хуурак-тыр. Акызы Моолдуң Шонхор школазында өөренип турар болгай. Май 9-та бистиң дөрт тыва мөге «Шын» солуннуң шаңналы дээш хүрешке кээп киржир чагыын киирип каан. Эртинени Сонам баштай база-ла аяар дүжүрерге, алдырбайн барды, ийи дугаарында октап кагды. Ынчангаш **Сонам Соян (Кызыл, № 9 школа-гимназия) шүүлген, Эртине Хуурак (Сүт-Хөл) үжүүрлешкен.**

Шүүлген мөге хөгжүмнүг төп-биле шаңнаткан. Арткан шаңналдыг черни ээлээн мөгелерге Кызыл хоорайның мэриниң шаңналдарын — дипломнарны, медальдарны, суй белектерни тывыскан.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ,
Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

Кызылдың социал хандырылга департаментизиниң **Намчал Намдаковна ООРЖАКТЫҢ** адынга тывысканы күш-ажылдың хоочуну шынзылганың читкени-биле ону **күш чок** деп санаар.

Маргылдааларны соңгаарлаткан

2006 чылдың апрель 27-де үнген № 45 (17182) «Шын» солунда парлаттынган май 9-та — Тиилелге хүнүнде эрттирер культура-массалыг хемчеглериниң программазын езугаар **Чөөн-Хемчик кожууннуң Хөндергей суурга эрттирер турган спортчу маргылдааларны май 26-ның хүнүнче соңгаарлатканын номчукчуларга, спортчуларга дыңнаттывыс.**

Хөндергей суму баштыңы.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Самагалдай суурда чурттап-ажылдап чоруур **Светлана Туматовна ӨДЕКЕЙНИҢ** апрель 17-де 50 харлаар юбилейинге тураскаадып, дараазында одуругларны бараалгадыыл:

Туматтарның кызы болгаш
Туразында чаңнап өскен.
Төрелдерин төөгүден бээр эргип кааптар
Төрелзирек, эргим сөстүг уруг чүве.

Чуртталгазы бойдус биле холбаалыг,
Ховар үнүш, эм өт дээш,
Хайындырар шайы безин онзагай,
Черлик шай, ыт кады болгулаар.

Дурту кыска, туружу быжыг,
Тая ышкаш кадыг, шыңгыы.
Сорулгазын чедип алыр
Солун чаңныг бистиң өөрүшкүвүс.

Каң дег кадыкшылды, аас-кежикти күзеп тура, биске ам-даа чөлеңгииш бооп чоруурун күзедивис.

Уруу, оглу, ачазы Самбуулардан.

Тыва Республикага көдээ ажылагыйны сайзырадырынга төлептиг үлүг-хуузун киирип чоруур, Тес-Хем кожуунда «Чодураа» КУБ-туң директору **Дарысю Ивановна ДАНЗЫРЫН** май 5-те, 40 харлап турар.

Назыны аныяк-даа болза, рынок-туң берге хоойлузунга дүжүп бербейн, хөй малдыг «Чодураа» КУБ-ту билдилиг удуртуп, чаңгыс чер-чурттугларының чоргааралы болуп чоруур удуртукчуга төрүттүнген хүнүн таварыштыр аас-кежикти, буянныг кежик-чолду күзедивис. Чаагай сеткилиңер болгаш туруштуг мөзү-шынарыңар амыдыралды, ажыл-ижиңерни каастап, сорук киирип чорзун. Чымыштыг ажылыңарга үүлеңер бүдүп, чоруулар чогуп чорзун.

«Шын» солуннуң коллективиниң мурнундан.

Марк Мырцынмаевич ОЮН

Республиканың культура адыры аар чидиригге таварышкан. 2006 чылдың апрель 28-те 74 харлап чорааш, ТР-ниң Культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ССРЭ-ниң культуразының тергиини, Тыва Республика Орденинин эдилекчизи Марк Мырцынмаевич ОЮН хенертен мөчээн.

Марк Мырцынмаевич Оюн 1932 чылдың декабрь 10-да Тыва АССР-ниң Таңды кожуунунуң Чал-Кежиг суурга төрүттүнген. Ол бодунуң күш-ажылчы базымын 1949 чылда, 17 харлыг тургаш, төрээн суурунга көдээ клуб эргелекчизи болуп ажылдааны-биле эгелээн. 1965 чылда Марк Мырцынмаевич Бии-Хем кожуунга автоклуб эргелекчизи албан-дужаалга ажылдаан, а 1967 чылда ону Бии-Хем кожууннуң культура килдизиниң эргелекчизи кылдыр деп-шиткен. Ук албан-дужаалга ол пенсия назыны четкиже, 1992 чылга чедир ажылдаан. Ынчалза-даа ол ынак ажылын кагбаан, ынчангаш амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир Бии-Хем кожууннуң культура килдизинге ажылдаан.

Марк Мырцынмаевич ажылдап чораан чылдарында бодунуң чүгле эки талазын чонга бараалгаткан. Ол чогаадыкчы салымчаяанныг, бүгү талазы-биле сайзыраңгай, аажок чымчак сеткилдиг база шупту хөгжүм херекселдеринге деска ойнаар кижи чораан.

Кожуунга чаңгыс-даа хемчег, чаңгыс-даа байырлал ооң киржилгези чокка эртпес. Республиканың болгаш кожууннуң хөй-ниити амыдыралынга Марк Мырцынмаевич эң идепкейлии-биле киржип чораан.

1990-1995 чылдарда ол культура ажылдакчыларының профэвилел комитединиң даргазы, кожууннуң Ада-чурт дайынының болгаш күш-ажылдың хоочуннар чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, Тыванын профессионал культура ажылдакчыларының девискээр президиумунуң кежигүнү, Бии-Хем кожууннуң национал спорт хевирлериниң федерациязының даргазы турган. Улус депутаттарының район болгаш хоорай Совединиң депутадынга каш удаа соңгуттуруп чораан.

Ол — тоолчургу чугаа дег кижи. Ооң ады чүгле республикада эвес, а оон дашкаар девискээрлерде безин билдингир. Бии-Хем кожууннуң Культура болгаш хостуг үе төвү 1998 чылдан бээр Марк Оюннуң адын эдилеп турар. Ол бодунуң билиин, дуржулгазын аныяк тускай мергежилдиглер-биле харам чокка үлежип чораан, ол он-он профессионалдарны кижизиткен.

Марк Мырцынмаевич — хөй-хөй шаңналдарга төлептиг болган: 1977 чылда Красноярск хоорайга эрткен Бүгү-эвилел агитбригадаларының конкурузунуң дипломантызы; 1978 чылда улусчу чогаадылганың Бүгү-эвилел фестивалының лауреады; 1978 чылда Чита хоорайга болуп эрткен улусчу театрлар конкурузунуң дипломантызы; «ССРЭ-ниң культуразының тергиини» хүндүлүг демдекти 1981 чылда алган; 1982 чылдан Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы; 1995 чылдан Туран хоорайның Хүндүлүг хамаатызы; 2002 чылдан Россия чоннарының Ассамблеязының Улуг хүлер медалының эдилекчизи; 2002 чылдан Тыва Республиканың Орденинин эдилекчизи.

Марк Мырцынмаевич Оюн ийи оолдарының ынак адазы, уйнуунуң ынак кыргана-ачазы чораан.

Кайгамчык чырык, биче сеткилдиг, талантылыг кижи — Марк Мырцынмаевичиниң чырык овур-хевири чүректеривиске кезээ мөңгеде артар.

Ш.Д.Ооржак, Д.К-Х.Ооржак, Ч.Ч-Д.Ондар, А.В.Брокерт, Ш.В.Кара-оол, Е.К.Матвеева, Д.Д.Ооржак, О.Л-С. Шыырап, З.Б.Самдан, В.Н.Гончаров, С.Ч.Ондар, С.К.Хөлчүкпен, Т.Ч.Норбу, А.К.Маспык-оол, А.М.Салчак, К.Ч.Сагды, М.Б.Кенин-Лопсан, Е.Д.Танова, А.А.Даржай, Ч.Ч.Куулар, К-К.О.Ооржак, А.С.Конгар, В.В.Нагорный, О.Д.Бай-Кара, С.С.Сүрүн, В.П.Харченко, К.С.Монгуш, Е.Н.Ооржак, С.И.Люндуп, Н.А-Ш.Куулар, В.С.Тока, А.Х.Салчак, А.К.Ооржак, Д.Б.Кежиктиг.

Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Республика Орденинин эдилекчизи
Марк Мырцынмаевич
ОЮННУҢ
өг-бүлезинге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының яамызы Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, ССРЭ-ниң культуразының тергиини, Тыва Республиканың Орденинин эдилекчизи
Марк Мырцынмаевич
ОЮННУҢ
элекке мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының яамызы яамының экономика болгаш баш удур санаашкын килдизиниң начальниги Татьяна Доржуевна Юмбууга ооң ачазы
Доржу Серенович
САЛЧАКТЫҢ
үр аарааш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9481. Чагыг 46.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.